

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
BAKİ DÖVLƏT UNİVERSİTETİ**

Əlyazması hüququnda

NAZİM RƏHBƏR OĞLU MƏMMƏDOV

**AZƏRBAYCAN SSR-İN DAĞLIQ QARABAĞ MUXTAR
VİLAYƏTİNİN TARİXİ (1923-1991)**

İxtisas: 07.00.02 - Vətən tarixi

Tarix elmləri doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün
təqdim olunmuş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

BAKİ – 2011

Dissertasiya AMEA-nın A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun «Qarabağ tarixi» şöbəsinə yerinə yetirilmişdir.

Elmi məsləhətçi

Tarix elmləri doktoru

Q.Ə.Hacıyev

Rəsmi opponətlər:

Tarix elmləri doktoru, prof.

Tarix elmləri doktoru

Tarix elmləri doktoru

Ə.İ.Muxtarova

V.S.Həsənov

Ş.D.Səlimov

Aparıcı müəssisə –

**Azərbaycan Dövlət Pedaqoji
Universitetinin «Azərbaycan
tarixi» kafedrası**

Müdafiə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının 18 mart 2011-ci il tarixli 102 saylı əmri ilə Bakı Dövlət Universitetinin nəzdində yaradılmış 07.00.02 – «Vətən tarixi» ixtisası üzrə tarix elmləri doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün dissertasiyaların müdafiəsini keçirən D.02.161 Dissertasiya Şurasının « 24 »
 12 2011-ci il tarixli iclasında, saat da keçiriləcəkdir.

Ünvan: AZ-1148, Bakı şəhəri, Z.Xəlilov küç. 23

Dissertasiya ilə Bakı Dövlət Universitetinin elmi kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Avtoreferat « » 2011-ci ildə göndərilmişdir.

Dissertasiya Şurasının elmi katibi
t.e.d., professor:

R.C.Süleymanov

I. DİSSERTASIYANIN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Sovet hakimiyyəti illərində Azərbaycan dövlətinin tarixi birtərəfli araşdırılmış və əsl tarixi həqiqət xalqa təhrif olunmuş formada çatdırılmışdır. Xüsusilə, Azərbaycanın İrəvan xanlığı ərazisində məskunlaşdırılmış ermənilərin «Böyük Ermənistan» dövləti yaratmaq niyyətilə bütün iyirminci yüzillik ərzində Azərbaycana qarşı təcavüzkarlıq siyasəti, erməni millətçi təşkilatlarının başçılığı altında azərbaycanlılara qarşı dəfələrlə soyqırımı təşkil etmələri məsələləri XX əsrin 90-cı illərinin əvvəllərində tam halda, obyektiv tədqiq və təhlil edilməmişdir. Şimali Azərbaycan dövləti öz müstəqilliyini yenidən bərpa etdikdən sonra tariximizin bir çox qaranlıq səhifələrinin yenidən araşdırılması və obyektiv şəkildə öyrənilməsi üçün tədqiqatçılarımız qarşısında geniş imkanlar yarandı. Xüsusi olaraq ümummillət liderimiz H.Ə.Əliyevin Azərbaycan tarixinin hərtərəfli və obyektiv tədqiq olunmasına şəxsən hamilik etməsi tariximizin dərinədən öyrənilməsinə rəvac və yeni vüsət verdi. Azərbaycan tarixinin tərkib hissəsi kimi DQMV-nin zəngin, unudulmuş, təhrif olunmuş, ziddiyyətlərlə dolu olan 1923-1991-ci illər tarixinin tədqiqi olduqca şərəfli, əhəmiyyətli və son dərəcə zəruridir. Tədqiqatı zəruriləşdirən ilkin amil münbit torpaqlara, zəngin təbiətə və mühüm strateji mövqeyə malik Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ ərazisinin erməni vandalları tərəfindən işğal ilə bağlıdır. Ermənilər öz məkirli niyyətlərinə dünya miqyasında haqq qazandırməyə çalışırlar və müvəqqəti ələ keçirdikləri Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ ərazisinin onların atasababalarınınkini olması fikrini yayırlar. Bu gün erməni siyasətbazlarının və diasporunun xaricdə, Azərbaycan haqqında yaymış olduqları hər cür bədnam, saxta fikirləri, faktlara əsaslanaraq açmalı və əsl həqiqəti dəlillərlə göstərməliyik. Bir həqiqəti qeyd etməliyik ki, erməni «siyasətçiləri»nin milli ayrı-seçkilik, şantaj, şovinizm, rasizm və aneksiya siyasəti rəsmi dövlət səviyyəsində aparılırdı. Son dövrlər isə bu siyasətə bir terror da əlavə edilmiş və bütün dünya üçün təhlükəyə çevrilmişdir.

Xalqımızın keçdiyi tarixi yolu nəzərdən keçirərkən məlum olur ki, sosializm libası geydirilmiş çətin, mürəkkəb və iztirablı olan bu yolda köhnə dünyanın maddi və mənəvi mirasının dağıdılması, ölkəmizin parçalanması, məqsədli şəkildə dünyanın müxtəlif bölgələrindən ermənilərin Qarabağın Dağlıq hissəsinə köçürülməsi, bu regionda imperiyanın dayaqlarının möhkəmləndirilməsi, milli münafişlər, azərbaycanlılara qarşı soyqırım, məşəqqətlər, məhrumiyətlər və xalqımızın rastlaşdığı bu və ya digər qanlı faciələr dünya ictimaiyyətindən gizlədilmişdir. Eyni zamanda,

xalqımızın keçdiyi bu yolda qəhrəmanlıq, fədakarlıq, alicənablıq, mərdənlik və müdriklik də nümayiş etdirilmişdir. Nailiyyətlərimizi, nöqsanlarımızı, səhvlərimizi, problemlərimizi öyrənərək dərk etməli və bugünkü cəmiyyət quruculuğunda onlardan dərs almalıyıq.

Sovet hakimiyyəti illərində ermənilər məkrli niyyətlərini məharətlə gizlətməmiş, Ermənistanda yaşayan azərbaycanlıların dədə-baba yurdlarından qovulmasına və Dağlıq Qarabağın Azərbaycandan qoparılmasına fəal hazırlıq görmüşlər. 1985-ci ildən etibarən keçmiş Sovetlər İttifaqında rəhbər vəzifələrdə çalışanların rəğbətindən, demokratiya və aşkarlıqdan istifadə edən ermənilər «Böyük Ermənistan» yaratmaq iddiasını dolayı yollarla davam etdirdilər və bütün bunlar 1988-ci ildən açıq şəkildə hərbi təcavüzlə nəticələndi. Bu hadisələrin arxasında kimlərin dayandığı bu gün heç kimə sirr deyil. Azərbaycanın Yuxarı Qarabağ ərazisinin qoparılmasına yönəldilən cinayətkar ssenarini həyata keçirən aksiya müəllifləri və təşkilatçıları özlərinin uzaqgörən məqsədləri naminə Qarabağ kartından məharətlə istifadə etdilər. Onlar tarixi, sosial-iqtisadi faktları açıq-aşkar saxtalaşdıraraq bütün dünyada Azərbaycan xalqına qarşı yalan və böhtan kompaniyasına başlamışdılar. Vəziyyəti son dərəcə gərginləşdirməyə, ictimai rəyi öz tərəflərinə çəkməyə, ənənəvi əzabkeş obrazı yaratmağa çalışan erməni millətçiləri əsas diqqəti ona yönəldilər ki, guya Azərbaycan rəhbərliyinin qərəzli siyasəti nəticəsində DQMV-nin iqtisadi-inkişaf səviyyəsi bütün Respublika üzrə olduğundan xeyli aşağıdır. Guya bu fakt erməni əhalisinin narazılığına səbəb olmuş, onların səbr kasasını daşdırıb hadisələrin detektoru rolunu oynamışdır. Dissertasiyanın aktuallığını şərtləndirən ən başlıca amillərdən biri də məhz tarixi faktlara, arxiv sənədlərinə, dövrü mətbuat materiallarına, statistikaya əsaslanaraq, müqayisələr əsasında erməni millətçilərinin «Dağlıq Qarabağın sosial-iqtisadi geriliyi» barədə ortaya atdıqları tezisə tamamilə əsassız olduğunu sübuta yetirməkdən ibarət olmuşdur.

DQMV-də siyasi həyat, iqtisadi və mədəni inkişaf (1923-1991-ci illər) tarixi indiyədək tam şəkildə tədqiqat predmeti olmamışdır. Ona görə də «Azərbaycan SSR-in Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin tarixi (1923-1991-ci illər)» mövzusunda təqdim olunan bu əsər problemin araşdırılması sahəsində ilk tədqiqatdır və mövzunun aktuallığına şübhə yeri qoymur.

Tədqiqatın xronoloji çərçivəsi. Tədqiqat işi Azərbaycan SSR-in DQMV-nin 1923-1991-ci illər tarixini əhatə edir. Bu dövr mərkəzin diqtəsələ, məqsədli şəkildə Azərbaycan SSR-in tərkibində qondarma DQMV-nin yaradılması, dövlətimizin dərin qayğısı nəticəsində irimiqyaslı tərəqqisi və erməni separatçılarının iyrənc fitnəkarlığı nəticəsində həmin

bədnam qurumun ləğv edilməsi ilə səciyyələnilir. DQMV-nin yaradılması, inkişafı və ləğvi (7 iyul 1923 – 26 noyabr 1991-ci illər) tarixinin hərtərəfli tədqiqi böyük elmi maraq doğurur. Azərbaycan SSR-in DQMV-nin bütöv tarixinin məhz qeyd olunan xronoloji çərçivə daxilində tədqiqi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Problemin öyrənilmə səviyyəsi. Azərbaycan SSR-in DQMV-nin tarixinin tədqiqi son dövrlərdə daha ciddi xarakter almışdır. Bu, hər şeydən öncə ümummillə liderimiz H.Ə.Əliyevin Azərbaycan tarixinin hərtərəfli və obyektiv tədqiq olunmasına hamilik etməsi, tövsiyələri, göstəriş və qərarları ilə bağlıdır.

Təəssüf hissi ilə qeyd etməliyik ki, DQMV-nin iqtisadi, siyasi və mədəni həyatına həsr olunmuş elmi tədqiqat əsərlərini nəzərdən keçirərkən məlum olur ki, həmin tədqiqat əsərlərinin demək olar ki, əksəriyyəti erməni müəlliflərinə «qismət» olmuşdur. DQMV-nin sosializm quruculuğu dövrünü tədqiq edən erməni alimləri – Q.B.Abramyan, Q.A.İonesiyan, Q.Koçaryan, Q.Seyriyan, S.Avakyan, Ş.M.Mkrçyan və digərləri¹ Azərbaycan SSR-in DQMV-nin tarixini tamamilə təhrif etmiş, öz əsərlərində «Böyük Ermənistan» xülyasını əsaslandırmağa çalışmışlar. Yuxarıda adı çəkilən erməni müəlliflərinin əsərlərini nəzərdən keçirərkən məlum olur ki, tədqiq olunan məsələlərə saxta erməni riyakarlığı mövqeyindən yanaşılmışdır. Erməni alimlərinin əsərlərində Dağlıq Qarabağda iqtisadi və mədəni inkişaf inkar edilmir, lakin bu inkişafda Azərbaycan hökumətinin, bölgədə yaşayan əliqəbarlı, zəhmətkeş azərbaycanlıların adı çəkilmir, inkişafın başlıca amili kimi Ermənistanın və ermənilərin rolu yüksəklərə qaldırılır.

Bəzi erməni tarixçiləri isə öz tədqiqatlarında DQMV-nin tarixinə Azərbaycan tarixi kimi yox, Ermənistan tarixinin bir hissəsi kimi yanaşmışlar. Belə tarixçilərə misal olaraq A.Akopyanı, İ.Ağayanı, Q.Qolayanı və başqalarını² göstərmək olar. Onlar faktları təhrif etmiş,

¹ Абрамян Г. Нагорный Карабах в период строительства социализма (1920-1971 гг.). Ереван, 1972; Иоаннесян Г.А. Установление советской власти в Нагорном Карабахе. Ереван, 1971; Кочарян Г.А. Нагорный Карабах. Баку, 1925; Сейрян Г. Экономическая жизнь Карабаха и перспективы (1921-1926 гг.). Баку, 1950; Авакян С. Печать Советского Карабаха. Баку, 1962.

² Агаян Ц. Роль России в исторических судьбах армянского народа. Москва, 1978; Голаян Г. Рабочее движение и национальный вопрос в Закавказии – 1920-1922 гг. Ереван, 1969; Иоаннесян Г.А. От областной аграрной провинции к передовой социалистической области. Баку, 1963.

Azərbaycan tarixi həqiqətlərini saxtalaşdırmışlar. Bu tarixçilər Dağlıq Qarabağda və Azərbaycanın digər ərazilərində azərbaycanlılara qarşı qırğınlar törədən Dro, Njde və Andranikin çirkin əməllərini ört-basdır etmiş və ya adını belə çəkmir, Nuru Paşa, Zeynalov, S.Sultanovun adlarını isə cəfəng uydurmalarla vurğulamışlar.

A.Akopyan, Q.Karkaryan, M.Şaginyan, S.Yeremyan, A.Arakelyan və digərləri¹ Azərbaycanın qədim tarixini saxtalaşdıraraq Kürdən cənubdakı ərazilərimizin tarixən Ermənistanə məxsus olması konsepsiyasını irəli sürmüş və Ermənistan ərazisini üç böyük dəniz arasında təsvir etmişdilər. Təsadüfi deyildir ki, erməni millətçiləri Azərbaycana qarşı əsassız ərazi iddiaları irəli sürərkən məhz yuxarıda adıgedən saxta konsepsiyadan «qidalanmışlar».

Y.Barseqov, S.Bors, S.Avanesyan, N.Şahnazaryan və digərləri² öz tədqiqatlarında Dağlıq Qarabağın iqtisadi və siyasi məsələlərinin «təhlili»nə can ataraq erməni millətçilərinə, erməni partiyalarına və onların Vilayətdəki şovinist mövqeli hərəkətlərinə bəraət qazandırmaq mövqeyindən yanaşmışlar. Onların tədqiqatlarında Dağlıq Qarabağın iqtisadi, siyasi və mədəni həyatına dair tarixi faktların və hadisələrin saxtalaşdırılması aydın müşahidə edilmişdir. Beləliklə, keçən əsrin 80-cı illərinə qədər Azərbaycan SSR-in Dağlıq Qarabağ tarixini tədqiq edən erməni tarixçiləri DQMV tarixən Ermənistan ərazisi olması və burada qədimdən yalnız ermənilərin yaşaması kimi saxta əsərlər yazmışdılar ki, bütün bunların da heç bir elmi əsası yoxdur.

XX yüzilliyin 80-cı illərinin ortalarından «yenidənqurma» və «aşkarlığın» yaratdığı imkanlardan istifadə edən erməni millətçiləri daha böyük bir qüvvə ilə Azərbaycana qarşı qərəzli təbliğata başladılar. Z.Balayan, P.Qazaryan, S.Xanzadyan, B.Ulubabayan, S.Kaputikyan və başqalarının³ Azərbaycan tarixini saxtalaşdıran, azərbaycanlıları təhqir

¹ Акопян А. Очерки по истории Советской Армении. Ереван, 1955; Аракелян А. Нагорный Карабах. Баку, 1936; Шагинян М. Нагорный Карабах. Москва, 1930; Шахназаров Н.С. НКАО. Баку, 1960; Сафарян А.А. Из опыта деятельности парторганизации Нагорного Карабаха среди взрослого населения (1920-1940 гг.). Баку, 1973.

² Барсегов Ю.Г. К проблеме Нагорного Карабаха. Ереван, 1979; Барс С. Нагорный Карабах. Баку, 1963; Аванесян С. Великая дружба народов Закавказья. Ереван, 1972.

³ Балаян З. Очаг // Независимая газета, 29 марта 1997; Картакийн С. Юрмала, 29 июня 1989, №26; Газарян П. Konqresmenlər DQMV-nin hüquqları uğrunda

edən qızıışdırıcı «əsərləri» erməni millətçiliyinin daha da dərinləşməsində, milli münafiqşenin alovlanmasında müstəsna rol oynadı.

Erməni tədqiqatçıları mənfur niyyətlərinə çatmaq məqsədilə uzun müddət apardıqları antiəzərbaycan təbliğatı öz nəticəsini verdi. ABŞ, Fransa, Rusiya kimi böyük dövlətlər də ermənilərin sərsəm «Böyük Ermənistan» yaratmaq ideyasını dəstəklədilər. Həmin ölkələrin tarixşünaslığında Dağlıq Qarabağda gedən proseslər müxtəlif səviyyələrdə, bəzi hallarda isə ziddiyyətli işıqlandırılmışdır. G.Eminin, V.Stupişinin, R.Medvedyevin, Q.Starovoytovanın, M.Dudinin, İ.Belyayevin, L.Belesyanın, A.Saxarovun,¹ S.Voskaryanı, S.Karapetyanın və digər əsərlərdə Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ bölgəsinin tarixi təhrif olunmuş formada təhlil edilmişdir. Ümumilikdə isə yuxarıdakı «əsərlər»i təhlil edib belə bir nəticə çıxarmaq olar; guya ermənilər Dağlıq Qarabağ ərazisində daha qədimdən yaşadıklarına və daha «mədəni xalq» olduqlarına görə bölgədə əsas üstünlük onlara verilməli, ermənilərin çoxluğunu nəzərə alıb Dağlıq Qarabağı Azərbaycandan ayırıb Ermənistana birləşdirməli, ermənilər sıxışdırıldıqları və Vilayətin iqtisadi-mədəni inkişaf səviyyəsi geri qaldığı üçün onlar mənsub olduqları respublikanın tərkibində qalmaq istəmirlər, 1915-ci ildə azərbaycanlılar tərəfindən qırğına məruz qaldıklarına görə Dağlıq Qarabağda yaşayan ermənilərin təhlükəsizliyini təmin etmək üçün yalnız bir yol var – Ermənistana birləşmək və s.

Erməni millətçiləri, təxminən, yuxarıdakı mülahizələr əsasında «Böyük Ermənistan» yaratmaq üçün bütün dünyada antiəzərbaycan təbliğatı aparır və ictimai rəy formalaşdırırdılar.

// Голос Армении. 26 октября 1990, №237, с. 3; Мовсесян В. Демократия на Кавказе // Голос Армении. 05 сентября 1990; Вартанян Б. Карабах // «Литературная газета», 28 декабря 1994.

¹ Emin G. Ədəbiyyat yolçusu. Erevan, 1987, Ступишин В. Rusiyanın Zaqafqaziyada mənafeləri // Независимая газета. 19 апреля 1997; Медведьев Р. Заqafqaziyada milli konflikt və aşkarlıq siyasətinin bohranı». Москва, 1988; Starovaytova Q. «Əzab çəkən ermənilər», «Genosid», «Kütləvi qırğın», «Ermənilərin hüququ», // Moskovski novosti», 1990, №10, 11, 24; M. Dudin «Ermənistana 3 məktub // «Znamya» 1988, №8; Belyayev // İslam ayrışçılığı», // «Dialog», 1988, №6; Belesyan L. «Ərazi təsərrüfat hesabı və münasibətlər» // «Novaya Vremya» №25; Saxarov A. «Yenidənqurmanın labüdlüyü», Moskva, 1989; Восканян С. Очерки истории Армяно-Азербайджанских этнополитических отношений. Волгоград 2002; Карапетян С. Тайны Гандзак и северного Арцаха, Москва, 1998.

İ.Q.Çavçavadzenin, N.N.Şavrovun, V.L.Veliçkonun, S.Liddelin, V.Qurko-Kryajinin, C.Makkarti və K.Makkartinin, Y.A.Pompeyevin¹ və digər tədqiqatçıların əsərləri erməni millətçilərinin müxtəlif dövrlərdə azərbaycanlılara olan münasibətləri, onun müxtəlif cəhətlərinin qismən də olsa, açılmasını ilə bərabər, həm də erməni – Azərbaycan münasibətlərinin meydana gəlməsi, «Böyük Ermənistan» ideyasının doğurduğu ağır nəticələrin öyrənilməsi baxımından əhəmiyyətlidir.

Eyni zamanda, tədqiq olunan dövrdə DQMV-nin mərkəzi olan Xankəndində, kitab, kitabça və statistik idarənin göstəricilərinə aid nəşr olunmuş sənədlərdə² Dağlıq Qarabağın iqtisadi-siyasi və mədəni quruculuğuna dair materialların izahı təəssüf ki, erməni müəlliflərinin məkirli, riyakar niyyətlərinə uyğun şəkildə verilmişdir. Bütövlükdə erməni müəlliflərinin yazdığı əsərlər birtərəfli, obyektivlikdən kənar, saxtakarlıqla təqdim olunmuşdur.

Azərbaycan tarixşünaslığında Dağlıq Qarabağ tarixi faktlara, materiallara əsaslanaraq doğru işıqlandırılmış və Dağlıq Qarabağın tarixən Azərbaycan ərazisi olması sübuta yetirilmişdir. Tarixçi alimlərimizdən - H.Məmmədovanın, N.Məmmədovun, Y.Ağamalının, R.Babaşovun, G.İsmayılovanın, N.Əlizadənin, G.Axundovanın, Y.Fərzəliyevin, A.İsmayılovanın, A.Məhərrəmzadənin, Q.Mustafayevin, G.İsmayılovanın, V.Abişovun, N.Əsədovun, S.Talıblının və digərlərinin tədqiqatlarında Dağlıq

¹ Чавчавадзе И. Армянские ученые и вопиющие камни. Баку, Elm, 1990; Шавров Н. Новая угроза русскому делу в Закавказии. С.Петербург, 1911; Кавказ. Русское дело и междуплеменные вопросы. Санкт-Петербург, 1904; Liddel S. Müsəlmanlarla müharibə. Ermənilər yenə hücum edirlər. Azərbaycan EA Xəbərləri №4, 1989; Qurko-Kryajin V. Erməni məsələsi. Bakı, 1990; **Маккарти Д., Маккарти К. Тюрки и армяне руководство по армянского вопросу. Баку, 1986;** Помпеев Ю.А. Кровавый омут Карабаха. Баку, 1992.

² DQMV Partiya Komitəsinin protokolları (1979-1989). Bakı, 1990; DQMV İpək Kombinatının illik hesabatı. Xankəndi, 1971; DQMV-i statistik rəqəmlərdə, Bakı, 1980; DQMV-i 40 ildə Azərnəşr 1963; DQMV-i 50 ildə Azərnəşr 1973; Bakı, 1983; НКАО Азерб. ССР за 60 лет. Баку, 1983; НКАО в цифрах. Ханкенди, 1981; Нагорный Карабах. Баку, 1983; НКАО 50 лет в дружной советской семье. Ханкенди, 1973; НКАО за годы советской власти. Ханкенди, 1970.

Qarabağın sosial-iqtisadi, siyasi və mədəni həyatı doğru-dürüst öz əksini tapmışdır.¹

Yuxarıda adı gedən elmi tədqiqat əsərlərinin hər birisi öz əhatə dairəsində müəyyən sahəni əks etdirməklə əhəmiyyətlidir. Lakin həmin əsərlər DQMV-nin bütöv tarixini tam əhatə etmir.

Azərbaycan tarixinə dair yazılmış ümumiləşdirici əsərlərdə də, Dağlıq Qarabağın iqtisadi, siyasi və mədəni həyatını əks etdirən materiallar verilmişdir.² Xüsusilə, yeddi cildlik «Azərbaycan tarixi»nin V, VI və VII cildləri bu baxımdan xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Müəllif yeri gəldikcə böyük əhəmiyyətə malik həmin mənbələrdən məmuniyyətlə istifadə etmişdir.

¹ Məmmədova H. Dağlıq Qarabağda erməni separatizminə qarşı mübarizə (1918-1920). Bakı, 2001; Məmmədov N. Azərbaycanın DQMV-nin siyasi, iqtisadi və mədəni inkişafı (XX əsrin 20-30-cu illəri); Ağamalı Y. Qarabağ Xanlığının qonşu xanlıqlar və dövlətlərlə münasibətləri. Bakı, 2003; Balasov R. Memar Kərbəlayi Səfixan yaradıcılığı və Qarabağın dini memarlığı. Bakı, 1993; Əlizadə N. Azərbaycan Respublikasının DQMV-də kitabxana işinin tarixi. Bakı, 2001; Axundova G. XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində Qarabağda sənətkarlıq. Bakı, 2000; Fərzəliyev Y. DQMV-də kənd təsərrüfatının inkişafı və kənd əməkçilərinin maddi həyatının yaxşılaşması (1966-1980). Bakı, 1984; İsmayılova A. Dağlıq Qarabağ toponimlərinin tədqiqi. Bakı, 1985; Məhərrəmzadə A. Türkiyə və Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsi. Bakı, 2007; Mustafayev Q. Qarabağ və Gəncə xanlıqları əhalisinin tarixi demoqrafik tədqiqi. Bakı, 2008; İsmayılova G. Şuşa şəhərinin tarixi (1800-1917). Bakı, 1987; Abışov V. 1917-1918-ci illərdə erməni millətçilərinin Azərbaycan xalqına qarşı soyqırımı siyasəti. Bakı, 2007; Əsədov N. Azərbaycanın Qarabağ bölgəsi Rusiya imperiyasının köçürmə siyasətində. Bakı, 2010; Talıblı S. İran İslam Respublikasının Qafqaz siyasətində Dağlıq Qarabağ problemi (1991-2005). Bakı, 2010.

² Abdullaev Ə. Ermənistanın Azərbaycana qarşı təcavüzkarlıq siyasəti və Heydər Əliyevin sülh strategiyası. Bakı, 1998; Azərbaycan sosialist sənayeləşməsi. Bakı, 1987; Достижения Советского Азербайджана за 40 лет в цифрах. Баку, 1960; Культурное строительство Азерб. ССР. Баку, 1961; Населения СССР – 1988 г. Москва, 1989; Sultanov O. XX əsrin 80-ci illərinin sonu, 90-cı illərinin əvvəllərində Azərbaycanda siyasi mübarizə. Bakı, 1995; İbişov F. Azərbaycanın kəndində sosial-siyasi proseslər. (1920-1930). Bakı, 1996; Мамедов А.А. Рабочий класс Азербайджана в первой пятилетке (1928-1932). Баку, 1964; Мусаева Т.А. Революция и народное образование в Азербайджане (1920-1940), Баку, 1979; Мурадова А. Вовлечении женщин Азербайджанской ССР в органы государственной власти (20-30-е годы XX века). Баку, 2007.

Y.Mahmudovun, R.Mehdiyevin, M.Qasımovun, Ə.Həsənovun, Ə.Muxtarovanın, T.Köçərlinin, Q.Hacıyevin, K.Şükürovun, R.İmanovun, M.Cavanşirin, T.Mustafazadənin, Z.Səmədzadənin, İ.Əliyevin, C.Quliyevin, Q.Qeybullayevin, X.Xəlilovun, N.Hacıyevin¹ və digər tarixçi alimlərimizin yazdıqları əsərlər sırf Dağlıq Qarabağa və onun iqtisadi, siyasi və mədəni həyat tarixinə həsr edilmişdir. Həmin müəlliflər problemin ayrı-ayrı aspektlərini, müxtəlif səpgilərdə düzgün işıqlandırmışlar. Kitablarda xeyli faydalı faktlar, materiallar, statistik məlumatlar vardır və yeri gəldikcə həmin materiallardan bəhrələnmişik.

C.Quliyevin, N.Vəlixanovanın, M.Cəlilovun, B.Nəcəfovun, D.Quliyevin, Z.Sultanovun, S.Kərimovanın, A.Paşayevin, N.İbrahimovun, S.Əsədovun, V.Çıraqzadənin, N.Nəsibzadənin, L.Məmmədovanın, N.Orucovun, İ.Niftaliyevin, İ.Məmmədovun, S.Süleymanovanın² və digər tarixçi

¹ Mahmudov Y., Şükürov K. Qarabağ: Real tarix, faktlar sənədlər. Bakı, 2005; Qarabağ tarixi. «Qarabağ suallar və faktlar», Bakı, 2001; Köçərli T. Qarabağ. Bakı, 2002; Mehdiyev R. Azərbaycanlılara qarşı soyqırımı gerçəklikləri. Bakı, 2000; Qasımov M. Azərbaycanın xarici siyasəti. Bakı, 1997; Həsənov Ə. Azərbaycanın xarici siyasəti (1991-1996). Bakı, 1998; Muxtarova Ə. Heydər Əliyev və Türk dünyası // T. Və problemlər. 2003, №1; Hacıyev Q. Erməni iddialarının əsassızlığına dair. «Qarabağ dünən bu gün sabah». Bakı, 2007; İmanov R. Azərbaycanın ərəzi bütövlüyünə qəsd – qondarma DQMV-i. Bakı, 2005; Cavanşir M. Qarabağ tarixi. Bakı, 1969; Mustafazadə T. «Qarabağ xanlığı» Bakı, 2009; Səmədzadə Z. Dağlıq Qarabağ: Naməlum həqiqətlər. Bakı, 1995; Əliyev İ. Dağlıq Qarabağ: tarix, faktlar, hadisələr. Bakı, 1989; Quliyev C. DQMV-nin təşkil edilməsi tarixindən «Azərbaycan SSR EA Xəbərləri», Bakı, 1973, №3; Qeybullayev Q. Qarabağ. Bakı, 1990; Xəlilov X. Qarabağ, Etnomənəvi inkişaf tarixi. Bakı, 2006; «Qarabağ». Bakı, 2000; Hacıyev N. Dağlıq Qarabağın tarixindən sənədlər. Bakı, 2005.

² Quliyev C.B. Dağlıq Qarabağ: Müəllifin tale məsələsi. «Kommunist» qəzeti. 20 mart 1991; Велиханова Н. Зорию Балаяну размышления по поводу книги «Дорога» истории Азербайджана по документам и публикациям. Баку, 1990; Cəlilov M. Nədanlıq və faktların təhrif edilməsi. «Yeni fikir» qəzeti 20.10.1990; Quliyev D. Tarix şahiddir ki, 1918-1920-ci illərin hadisələri bu günün gözü ilə. Faktlar və şərhlər. «Həyat» qəzeti, 22-28 may 1992; Sultanov Z. Qarabağ gündəliyi. Bakı, 1991; Kərimov S. Çarizmin Azərbaycanın işğalında və müstəmləkəçilik siyasətində erməni siyasətbazlarının rolu. Bakı, 1995; Paşayev A. Köçürülmə. Bakı, 1995; Əsədov S. Ermənistan azərbaycanlılarının tarixi coğrafiyası. Bakı, 1995; Balayev A. Azərbaycanda milli hərəkət. Bakı, 1992; Bayramov Q.

alimlərimizin tədqiqatları erməni təcavüzkarlarının uydurma, «ermənilərin öz müqəddəratını təyin etmək hüququ» ideyası, ərazi iddiaları, işğalçılıq planlarının dini ədavətlə pərdələmək cəhdləri, saxta «Böyük Ermənistan» konsepsiyası, azərbaycanlılara qarşı dəfələrlə həyata keçirilən genosid siyasəti Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin törətdiyi ağır nəticələr tarixi faktlar əsasında yüksək elmi nəzəri səviyyədə təhlil edilmişdir.

Türk tədqiqatçılarından İ.Balın, S.Gömekin, C.Taşkıranın, Ö.İşyarın, M.Aydının, M.Budakın, H.Selvinin, N.Sarıahmetoğlunun, K.Kamerin¹ və digər müəlliflərin əsərlərində Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin tarixi kökləri və onun doğurduğu ağır nəticələr işıqlandırılmışdır.

Bütün bunlarla yanaşı tədqiq olunan dövrdə sosial-iqtisadi, siyasi və mədəni həyatı əks etdirən bir sıra məqalələrdə, statistik materiallarda, partiya və dövlət rəhbərlərinin yazılarında² DQMV-də gedən sosial-siyasi

Azərbaycan Demokratik Respublikası «Kommunist» qəzeti 11.05.1990; Çıraqzadə V. İstiqlal yollarında. Bakı, 1992; Nəсібzadə N. ADR. Bakı, 1990; Мамедов Л. Новая фаза подъема армянского политического экстремизма в Азербайджане. Баку, 1995; Orucov N. İrəvan. Naxçıvan və Zəngəzur soyqırımı. Bakı, 1994; Məmmədov İ. Əsədov S. Ermənistan azərbaycanlıları və onların acı taleyi. Bakı, 1992; Süleymanova S. Azərbaycanda ictimai-siyasi hərəkət (XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəlləri), Bakı 1999.

¹ Bal İ. Dündən bugüne Türk-Ermeni ilişkileri. Ankara, 2003; Gömek S. Türk Cümhuriyyətləri və Topplulukları tarixi. Ankara, 1999; Taşkıran C. Geşmişdən Günümüze Karabağ Meselesi. Ankara, 1995; İşyar Ö.G. Bölgesel ve global güvenlik çıkarları bağlamında sovyet-rus dış politikaları ve Karabağ sorunu. İstanbul, 2004; Aydın M. Ermenistanla ilişkiler. İstanbul. 2001; Budak M. Azerbaycan-Ermenistan ilişkilerinde Dağlık Karabağ meselesi ve Türkiyenin politikası. Ankara, 1996; Selvi H. Türkiye-Ermenistan İlişkilerinin Halhazır Durumu ve Geleceği. Ankara, 2003; Sarıahmetoğlu N.K. Türkiye-Ermenistan sınırının açılması tartışmalarının Türkiye-Azerbaycan ilişkilerinde etkileri. İstanbul, 2004; Kamerin K. Başlangıcından barış sürecine Dağlık Karabağ çatışması. Ankara, 2003.

² Azərbaycan Respublikası Qanunlar Külliyyatı. Bakı, Qanun, 2001; Azərbaycanlıların soyqırımı haqqında. Bakı: Azərbaycan, 1998; Mehdiyev R. Azərbaycanlılara qarşı soyqırımı gerçəklikləri. Bakı, 2000; Mehdiyev R. Gorus 2010: Absurd teatrı mövsümü. Bakı, 2010; Mehdiyev R. Əsl vətəndaş, böyük şəxsiyyət və qüdrətli lider haqqında bəzi düşüncələr // Dirçəliş –

proseslərə dair mülahizələr söylənilmiş, imperiyanın həyata keçirdiyi tədbirlərə qismən toxunulmuşdur.

Ümumiyyətlə, Azərbaycan SSR DQMV-nin 1923-1991-ci illər siyasi durumu, sosial, iqtisadi və mədəni inkişafı, bu vaxta qədər olan tədqiqatlarda ayrı-ayrı aspektlərdə, müxtəlif səpgilərdə işıqlandırılmış, həmin bütöv tarix müstəqil tədqiqat obyektı olmamış, problemin tarixi, elmi, mədəni, siyasi və tarixşünaslıq məsələləri sistemli şəkildə, bütöv tədqiq edilməmişdir. Apardığımız tədqiqatın aktuallığı və elmi yeniliyi də Azərbaycanın iqtisadi, siyasi, mədəniyyət tarixinin tərkib hissəsi olan DQMV-nin bütöv tarixinin qaranlıq səhifələrini işıqlandırmaqdan ibarətdir.

XXI əsr, 2003, №64, s.58-87; Mahmudov Y. Azərbaycan qurucusu // Tarix və onun problemləri, 1998, №2, s.6-19; Mahmudov Y. Azərbaycan dövlətçiliyinin xilaskarı. Bakı, 1998; Mahmudov Y. Ata yurdunun Atatürkü // Dirçəliş – XXI əsr, 2002, №52, s. 46-54; Бахрамов Дж. О чем говорит-ся в справке прокурора Эчмиадзинского Синода А. Франкеля от 1907 года святейшему синоду русской православной церкви для передачи царю Николай // Азербайджан и азербайджанцы. 2005, №1-6, с. 128-132; Mustafazadə T.T. XVIII əsrdə Rusiya imperiyasının işğalçılıq siyasətində dini amillər // Altay dünyası, 1998, s.75-80; İbrahimli F. Qarabağ düynü // Qarabağ dünən, bu gün sabah. Bakı, 2005, s.62-65; Balayev A. Azərbaycanda ictimai-iqtisadi və siyasi vəziyyət. Bakı, 2005; «Azərbaycanlıların soyqırımı haqqında» Azərbaycan Respublikasının Prezidenti H.Əliyevin Fərmanı // Azərbaycan qəzeti. 27 mart, 1998; Paşayev A. Ermənilərin ərazi iddiaları necə yaranıb? // Dirçəliş – XXI əsr, 2001, №41, s. 45-53; Мусайев Т., Мамедов А. Геносид и террор – испытание форма борьбы Армении против Азербайджанского народа // Азербайджан и азербайджанцы, 2002, №15-16, с. 3-11; Əziz B. Xocalı soyqırımı. Bakı, 2008; Məmmədova H. Xocalı: şəhidlər, şahidlər. Bakı, 2003; Məmmədov Ə. Müstəqil Azərbaycan dövlətinin bərpası və möhkəmləndirilməsi uğrunda mübarizə Bakı, 2001; Sultənov O. 80-ci illərin sonu, 90-cı illərin əvvəllərində Azərbaycanda siyasi mübarizə. Bakı, 1998; Muxtarova Ə. Heydər Əliyev və türk dünyası // Tarix və onun problemləri, 2003, №1, s.100-114; Dağlıq Qarabağ. Hadisələrin xronikası (1988-1994). Bakı, 2005. Azərbaycan SSR-in DQMV-nin oykonimləri haqqında. Bakı, 1981; Dağlıq Qarabağ. Zəka qalib gələcək. Bakı, 1997; Ermənistan Respublikası, terrorizm dövlət siyasətinin tərkib hissəsi kimi. Faktlar və rəqəmlər. Bakı, 2002; Əhmədov E. Ermənistanın Azərbaycana təcavüzü və Bəynəlxalq təşkilatlar. Bakı, 1998; Göyüşov R. Qarabağın keçmişinə səyahət. Bakı, 1993; Hacıyev Q.Ə. Erməni iddialarının əsassızlığına dair. «Qarabağ dünən bu gün sabah». Bakı, 2007.

Bu baxımdan təqdim olunan dissertasiya «Azərbaycan SSR-in DQMV-nin 1923-1991-ci illər tarixi»nə həsr edilmiş ilk kompleks tədqiqat kimi qiymətləndirilə bilər.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqat işinin məqsəd və vəzifələri problemin müasir dövrdə elmi və siyasi aktuallığından irəli gəlir. Tədqiqatın əsas məqsədi sovet hakimiyyəti illərində mərkəzin planı əsasında erməni separatçılarının DQMV-ni Azərbaycandan qoparmaq cəhdləri və onun xalqımız üçün törətdiyi ağır nəticələri, Vilayətdə sosial-iqtisadi və mədəni inkişafın mərhələlərini öyrənmək, bu istiqamətdə Azərbaycan dövlətinin humanist siyasətinin ermənilər tərəfindən saxtalaşdırılması cəhdlərinin iftira xarakter daşmasını, Dağlıq Qarabağın sosial-iqtisadi geriliyi barədə ortaya atılan tezisə əsaslı olduğunu, Dağlıq Qarabağın tarixən Azərbaycan ərazisi olması və tarixin heç bir mərhələsində Azərbaycandan ayrılmadığını arxiv sənədləri, tarixi mənbələr, faktlar, dövrü mətbuat və digər materiallar əsasında sübut etməkdən ibarətdir. Bu məqsədə nail olmaq üçün müəllif aşağıdakı konkret vəzifələrin həllinə səy göstərmişdir:

- DQMV-də 1920-ci ildə üsyanın baş verməsi, onun Azərbaycanın digər regionlarından fərqli xüsusiyyətləri, məğlubiyyət səbəbləri və əhəmiyyətini təhlil etmək;

- Mərkəzin diqtəsilə Azərbaycan SSR-in tərkibində qondarma DQMV-nin yaradılması prosesini izləmək, məqsədlərə aydınlıq gətirmək və DQMV-nin yaradılmasını Azərbaycana qarşı «parçala və hökm sür» imperiya siyasətinin davamı kimi səciyyələndirmək;

- DQMV-də sosialist təsərrüfat sisteminin formalaşmasının xüsusiyyətlərini və doğurduğu nəticələri şərh etmək, sənayeləşmənin və zorakı kollektivləşmənin SSRİ-nin mənafeyinə uyğun bir siyasət olduğunu faktlarla sübut etmək;

- Sovet rejimi şəraitində DQMV-də elmin inkişafının əsas mahiyyət, məqsəd və nəticələrini aydınlaşdırmaq. «Mədəni inqilab» adı altında Azərbaycan xalqının milli-mənəvi dəyərlərinə vurulan ağır zərbəni açmaq;

- 1946-1960-cı illərdə DQMV-də xalq təsərrüfatının bütün sahələrində baş verən yüksəlişi səciyyələndirmək;

- Azərbaycanın sosial-iqtisadi və mədəni inkişaf tarixində DQMV-nin sosial-iqtisadi və mədəni inkişaf mərhələlərini müstəqil tədqiqat obyektinə kimi araşdırmaq;

- XX yüzilliyin 40-60-cı illərdə Ermənistanın Azərbaycana qarşı yeni ərazi iddiaları, Dağlıq Qarabağda azərbaycanlılara qarşı zorakılıqları

mərkəzi hökumətin antiəzərbaycan siyasətinin nəticəsi kimi qiymətləndirmək;

- Dağlıq Qarabağda fəaliyyət göstərən bütün sənaye, nəqliyyat, tikinti, səhiyyə, mədəniyyət və digər müəssisələrin məhz Azərbaycan dövləti tərəfindən yaradılıb inkişaf etdirilməsini tarixi sənədlər və faktlar əsasında sübuta yetirmək;

- Qərəzsiz statistikanın dili ilə DQMV-dəki sosial-iqtisadi durumun Azərbaycanın digər regionlarına nisbətən yüksəkdə dayandığını göstərməklə, erməni ideoloqlarının «DQMV-də yaşayan erməni əhalisinin sosial-iqtisadi vəziyyətlərinin geriliyi» tezisinin ağ yalan olduğunu sübut etmək;

- XX yüzilliyin 50-60-cı illərində DQMV-də erməni kəndlərinin abadlaşması, böyüməsi, azərbaycanlılar yaşayan qədim yaşayış məskənlərinin isə xarabazara çevrilməsi məsələlərinə aydınlıq gətirmək;

- Tariximizi saxtalaşdıran erməni müəlliflərinin «DQMV iqtisadiyyatının Ermənistanla sıx bağlılığı» kimi qeyri-obyektiv fikirlərinin əsassız olduğunu faktlarla açıqlamaq;

- Bəhs olunan xronoloji çərçivədə Azərbaycan hökumətinin DQMV-nin inkişafı üçün həyata keçirdiyi tədbirlərin xronologiyasını izləmək və görülən tədbirlər nəticəsində vilayətdə baş verən sosial-iqtisadi, mədəni yüksəlişi səciyyələndirmək;

- Erməni millətçilərinin, guya Dağlıq Qarabağda yaşayan ermənilərin hüquqlarının tapdalanması, sosial-iqtisadi geriliyi, sıxışdırılması və nəticədə ermənilərin sayının azalması kimi cəfəng konsepsiyanın əsassızlığını faktlara əsasən təhlil etmək;

- Azərbaycanın başqa regionları ilə müqayisədə DQMV-yə böyük həcmdə maliyyə vəsaitinin ayrılması, lakin həmin kapitalın erməni icmasının daha çox cəmləşdiyi yaşayış məntəqələrinə istiqamətlənməsi, erməni rəhbərliyi tərəfindən azərbaycanlılar yaşayan kəndlərə ögey münasibətin məqsədlərini aşkarlamaq;

- Bütövlükdə Qarabağın, o cümlədən onun Dağlıq hissəsinin, tariximizin bütün dövrlərində Azərbaycanın tərkibində, onun ayrılmaz bir hissəsi olduğunu mənbələrə əsasən sübut etmək;

- İkinci dünya müharibəsi dövründə DQMV-nin oğul və qızlarının, ön və arxa cəbhədə göstərdikləri fədakarlıqları izləmək;

- XX yüzilliyin 70-80-cı illərində DQMV-nin xalq təsərrüfatının irimiqyaslı inkişaf etməsinin səbəbini açıqlamaq;

- XX yüzilliyin 80-cı illərinin sonlarında qondarma «Dağlıq Qarabağ döyününün» sovet dövlətinin Azərbaycan xalqına qarşı yeritdiyi siyasətin davamı kimi səciyyələndirmək;

- DQMV-də «yenidənqurma»nın tətbiqi, onun ictimai, siyasi və iqtisadi nəticələrini təhlil etmək;

- SSRİ rəhbərliyinin antiAzərbaycan siyasətinin davamı, Dağlıq Qarabağda münaqişə ocağının alovlandırılması və onun xalqımız üçün törətdiyi ağır nəticələri göstərmək;

- Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin Ermənistanın Azərbaycan Respublikasına ərazi iddiaları, deportasiya, etnik təmizləmə, soyqırımı siyasətindən qaynaqlandığını araşdırmaq;

- Azərbaycanın suveren hüquqlarının pozulması, DQMV-də XİK-nin, TK-nin və qondarma «Dağlıq Qarabağ Respublikası»nın yaradılmasında Mərkəzin məqsədlərinə aydınlıq gətirmək;

- XX yüzilliyin 80-ci illərinin sonlarında baş verən Əsgəran, Sumqayıt hadisələrini, Qərbi Azərbaycan torpaqlarından azərbaycanlıların kütləvi qovulmasını, Dağlıq Qarabağda erməni vandalları tərəfindən törədilən hadisələri ermənilərin 1905-1906, 1918-1920, 1948-1953, 1957-1958, 1966-1967-ci illərdə törətdikləri cinayətlərlə əlaqələndirmək;

- 1924-cü il noyabrın 26-da Vilayətdə qəbul edilmiş «DQMV-i haqqında Əsasnamə»nin sırf antiAzərbaycan xarakteri daşdığını açıqlamaq;

- DQMV-nin, Qarabağ regionunun və bütün Azərbaycanın inkişafının, siyasi, iqtisadi, sosial, milli və digər məsələlərin kompleks həlli, milli dövlət quruculuğu prinsiplərinin toxunulmazlığının təmin edilməsindən, milli məhdudiyyətlərin aradan qaldırılmasından, Azərbaycanda yaşayan bütün millətlərin və xalqların əməkdaşlığının inkişaf etdirilməsindən asılı olduğunu yeri gəldikcə vurğulamaq.

Tədqiqatın metodu və metodoloji əsası. Müasir elmi səviyyə, aşkarlıq və demokratiya mühiti Azərbaycan SSR-in DQMV-nin iqtisadi, siyasi və mədəni inkişaf tarixinin obyektiv şəkildə öyrənilməsinə şərait yaradır. Araşdırılan mövzunun tədqiqi üçün tarixilik, elmilik, obyektivlik, məntiqi əsaslandırma, tənqidi yanaşma əsas tədqiqat prinsip və üsulları seçilmişdir. Dissertasiyanın elmi-metodoloji əsasını tarixi müqayisə metodu və təsviri metod təşkil edir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələrini həyata keçirmək üçün səbəb və nəticə əlaqələrinin müəyyənləşdirilməsinə əsaslanan tədqiqat metodlarından istifadə edilmişdir.

Dissertasiya işində istifadə olunmuş mənbələrə tənqidi yanaşmaqla, mövcud faktları araşdırmaq və nəticələri ümumiləşdirmək yolu ilə tarixi həqiqətləri obyektiv və sistemli şəkildə təhlil etmək müəllif tərəfindən əsas tədqiqat metodları kimi qəbul edilmişdir. DQMV-nin iqtisadi-siyasi və mədəni tarixinə dair çıxarılan nəticələr Vilayətin həyatı ilə bağlı bütün məlumatların analiz və sintezi nəticəsində mümkün olmuşdur. Eyni zamanda, dissertasiya işi Dağlıq Qarabağda formalaşmış iqtisadi və mədəni mühitin Azərbaycan xalqına məxsusluğu təfəkkürü zəminində dialektik idrak metoduna əsaslanan tədqiqatdır.

Ümumiləşdirməyə cəlb edilən elmi tədqiqat əsərləri, tarixi əsərlər, görkəmli tarixçi alimlərin elmi fikir və mülahizələri işin elmi-nəzəri bazasını təşkil etmişdir.

Dissertasiyanın mənbə bazası. Dissertasiya yazılarkən çoxsaylı mənbələrdən, sənəd və materiallardan, külliyyatlardan, bioqrafik yazılardan geniş istifadə edilmişdir.¹

Tədqiqat işinin mənbəşünaslıq bazasını elmi tədqiqat əsərləri,²

¹ Azərbaycan в цифрах в 1990 году. Баку, 1991; Армянский геноцид: Мифы и реальность. Баку, 1992; Достижения Нагорного Карабаха в девятой пятилетке. Баку, 1976; Народное хозяйство Азербайджанской ССР в 1980 году. Баку, 1981; Народное образование и культура в Азербайджанской Республике. Баку, 1992; Трагедия длиною в два года. Баку, 1990; Azərbaycan Respublikası, 1981-2001, Bakı, 2002; Azərbaycan Respublikası əhalisinin siyahıya alınması. 1999-cu il, IV cild. Bakı, 2000; DQMV İpək Kombinatının illik hesabatı. Xankəndi, 1976; DQMV-i statistik rəqəmlərdə, Bakı, 1980; Dağlıq Qarabağ. Zəka qalib gələcək. Sənədlər və materiallar. Bakı, 1997; Ermənistan Respublikası: Terrorizm dövlət siyasətinin tərkib hissəsi kimi. Faktlar və rəqəmlər. Bakı, 2002; Müstəqil Azərbaycanın 10 ili. Statistik məcmuə. Bakı, 2001; Azərbaycanlıların Soyqırımı haqqında. Bakı: Azərbaycan, 1998.

² Мəммədova Н. Даğlıқ Qарабағда ермəни сепаратизминə qarşı мубаризə (1918-1920-ci illər). Bakı, 2001; Мəммədov N.R. Azərbaycanın Даğlıқ Qарабағ Muxtar Vilayətinin siyasi, iqtisadi və mədəni inkişafı (XX əsrin 20-30-cu illəri). Bakı, 2003; Əlizadə N. Azərbaycan Respublikası DQMV-də kitabxana işinin tarixi. Bakı 2001; Фарзалев Ю. Развитие сельского хозяйства и раст благосостояния сельского труженников НКАО (1966-1980 гг.). Баку, 1984; АМЕА ТІЕА f.1, ARDTA, f. 89, 379, 79, 609, 410, 411, 278, 796, 710, 420, 28, 27, 17, 2029, 173, 271, 1114, 1119, 2502, 403, 391, 1268, 130, 61, 114, 1, 13, 970, 289, 456, 2894, 897, 2891, 2511; ARPIİSSA, f.2, 461, 379, 277, 410, 17, 1, 609, 276, 894, 27, 98, 258.

AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun Elmi Arxivinin AMEA Elmi Kitabxanasının fondlarının, AMEA Əlyazmalar İnstitutunun Elmi Fondunun, M.F.Axundov adına Respublika Kitabxanasının fondlarının, ARDTA-nin fondlarının, ARPIİSSA-nin fondlarının materialları və Azərbaycan Respublikası Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyinin Aktları, AR Milli Məclisinin məlumatları təşkil edir.

Tədqiq olunan dövrdə DQMV-nin inkişafı üçün Azərbaycan hökuməti tərəfindən verilmiş qərar və göstərişləri özündə əks etdirən rəsmi sənədlər, çap olunmuş dövlət və partiya sənədləri, Azərbaycana 30 ildən artıq rəhbərlik etmiş və həmişə DQMV-nin sosial-iqtisadi və mədəni inkişafını diqqətində saxlayan ümummillə liderimiz Heydər Əliyevin nitq və çıxışları dissertasiya işinin mühüm mənbələrindən birini təşkil edir.¹

Tədqiqat işində elmi-metodik ədəbiyyatdan, statistik və cari hesabatlardan, həmçinin 1923-1991-ci illəri özündə əks etdirən qəzet və jurnallardan geniş istifadə edilmişdir.² O cümlədən «Azadlıq», «Şuşa», «Azərbaycan», «Kommunist», «Yeni kənd», «Bakı», «Azərbaycan gəncləri», «Xalq qəzeti», «Ədəbiyyat və İncəsənət», «Həyat», «Ulu Göycə», «Yeni Azərbaycan», «Respublika» qəzetlərindən, «Azərbaycan», «Elm və Həyat», «Təşviqat», «Yeni kənd», «İqtisadiyyat», «İqtisadi xəbərlər», «ADPU-nun Xəbərləri», «Şərq Qapısı», «Elmi Axtarışlar», «Təbliqatçı», «Odlar Yurdu», «Ulduz», «Yurd yeri» və digər jurnallardan istifadə olunmuşdur.

¹ Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir. IV kitab, Bakı, 1997; Əliyev H.Ə. Müstəqillik yollarında. I cild, Bakı, 1997; Əliyev H.Ə. Azərbaycan XXI əsrin və üçüncü minilliyin astanasında. Bakı, 2001.

² Azərbaycan Respublikası Qanunlar Külliyyəti. Bakı, Qanun, 2001; Abdullayev Ə. Ermənistanın Azərbaycana qarşı hərbi təcavüzü və Heydər Əliyevin sülh strategiyası. Bakı, 1999; Azərbaycan Beynəlxalq aləmdə I-III cildlər. Bakı, 1996-1998; Azərbaycan Respublikası, 1991-2001, Bakı, 2001; Azərbaycanlıların soyqırımı haqqında. Bakı, 1998; Алиев Д. Будогов Б. Турки, азербайджанцы, армяне: геноцид исторической правда. М., 2002; Алиев И. Нагорный Карабах: История, факты, события. Баку, 1989; Армянский геноцид: миф и реальность. Сборник фактов и документов. Баку, 1992; Nəcəfov V. Deportasiya. III hissə. Bakı, 1998; Салех Бей. Армянство. Баку, 1994; События вокруг НКАО в кривом зеркале фальсификаторов. Баку, 1990; Sultanov Z. Qarabağ gündəliyi. Bakı, 1991; sülh və təhlükəsizlik naminə. Bakı, 2000; Народное хозяйство Азерб. ССР 1988 году стат. ежиг. Баку, 1990; Народное образование и культура в СССР. Стат. сб. М., 1989.

Tədqiq olunan dövrdə bölgədə yaşamış canlı şahidlərin dedikləri bir çox xatirələr də dissertasiyanın elmi bazasını təşkil edir.

Dissertasiya yazılarkən son dövrlərdə nəşr edilmiş yeddi cildlik «Azərbaycan tarixi»nin V, VI və VII cildlərinə diqqət yetirilmişdir.

Tədqiqat zamanı Azərbaycanın tarixçi alimlərinin əsərlərindən geniş istifadə edilmişdir. Belə ki, dissertasiyanın yazılması zamanı müəllif Y.Mahmudovun, R.Mehdiyevin, Ə.Muxtarovanın, C.Bəhramovun, Z.Səmədzadənin, İ.Əliyevin, S.Əsədovun, İ.Məmmədovun, C.Quliyevin, Q.Qeybullayevin, O.Sultanovun, A.Məmmədovun, K.Şükürovun, T.Musayevanın, Q.Hacıyevin, R.İmanovun, A.Paşayevin, Ə.Nəcəfovun, T.Köçərlinin, X.Xəlilovun, Z.Bünyadovun, Z.Göyüşovun, F.İbrahimlinin, Ə.Abdulayevin, M.Əliyevin, N.Vəlixanlının, və digərlərinin əsərlərindən lazımi dərəcədə bəhrələnmişdir.¹

¹ Mahmudov Y. Azərbaycan dövlətçiliyinin xilaskarı. Bakı, 1998; Mahmudov Y. Odlar yurduna səyahət. Bakı, 1980; Mahmudov Y.M., Şükürov K.K. Qarabağ: Real tarix, faktlar, sənədlər. Bakı, Təhsil, 2005; Mahmudov Y., Şükürov K. Qarabağ tarixi. «Qarabağ suallar və faktlar». Bakı, 2001; Mehdiyev R. Azərbaycanlılara qarşı soyqırımı gerçəklikləri. Bakı, 2000; Mehdiyev R. Gorus – 2010: absurd teatrı mövsümü. Bakı, 2010; Mehdiyev R. Əsl vətəndaş və qüdrətli lider haqqında bəzi düşüncələr // Dırçəliş – XXI əsr, 2003, №64, s. 58-87; Muxtarova Ə. Heydər Əliyev və Türk dünyası // Tarix və onun problemləri, 2003, №1, s.100-114; Бахрамов Дж. О чем говорится в справке прокурора Эчмиадзинского Синода А.Франкеля от 1907 года святейшему синоду русской православной церкви для передачи царю Николаю II // Азербайджан и азербайджанцы. 2005, № 1-6, с.128-132; Səmədzadə Z. Dağlıq Qarabağ: Naməlum həqiqətlər. Bakı, 1995; Əliyev İ. Dağlıq Qarabağ: tarix, faktlar, hadisələr. Bakı, 1989; Əsədov S. Ermənistan azərbaycanlılarının tarixi coğrafiyası. Bakı, 1995; Məmmədov İ., Əsədov S. Ermənistan Azərbaycanlıları və onların acı taleyi. Bakı, 1992; Qeybullayev Q. Qarabağ. Bakı, 1990; Sultanov O.B. 80-ci illərin sonu, 90-cı illərin əvvəllərində Azərbaycanda siyasi mübarizə. Bakı, 1995; Мусаева Т.А. Революция и народное образование в Азербайджане (1920-1940), Баку, 1979; Hacıyev Q.Ə. Qarabağın maddi və mənəvi mədəniyyəti. «Qarabağ suallar və faktlar». Bakı, 2005; İmanov R.C. Azərbaycanın ərazi bütövlüyünə qəsd - qondarma DQMV-i. Bakı, 2005; Köçərli T. Yaddan çıxılmaz Qarabağ. Nəqşi-Cahan Naxçıvan. Bakı, 1998; Xəlilov X. Qarabağın etnomənəvi inkişaf tarixi. Bakı, 2006; Bünyadov Z. Qırmızı terror. Bakı, 1993; Göyüşov Z. Qarabağın keçmişinə səyahət. Bakı, 1993; İbrahimli F.

Mövzu ilə əlaqədar müxtəlif dövrlərdə yazılmış çoxlu sayda ədəbiyyat və məqalələrə də istinad edilmişdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Dissertasiya 1923-1991-ci illərdə DQMV-də gedən sosial-siyasi prosesləri yeni konsepsiya əsasında, kompleks şəkildə öyrənən ilk tədqiqat əsəridir. Dissertasiya DQMV haqqında əsassız iddialara, xüsusi olaraq ərəzinin ermənilərə məxsus olmasına dair bədnam «tədqiqatlara» tutarlı cavabdır. Dissertasiyanın elmi yeniliyi aşağıdakı xarakterik cəhətlərlə səciyyələnir:

- İlk dəfə olaraq Azərbaycan SSR-in DQMV-də Respublika hökumətinin dərin qayğısı nəticəsində sosial-iqtisadi və mədəni inkişafın, obyektiv siyasi vəziyyətin indiyə qədər öyrənilməyən, 68 illik bir dövrünü əhatə edən bütöv tarixi sənəməsi yaradılmışdır;

- Çoxsaylı arxiv sənədlərindən, tarix və digər elmi-tədqiqat işlərindən, elmi ədəbiyyatdan, dövrü mətbuatdan əhəmiyyətli elmi nəticələr çıxarılmış və bunun sayəsində elmi dövriyyəyə xeyli yeni materiallar daxil edilmişdir;

- Müəllif, arxiv sənədlərə istinad edərək DQMV-nin iqtisadi və mədəni inkişafında ən başlıca amilin Azərbaycan hökuməti tərəfindən bölgəyə daim diqqətinin nəticəsində olmasını elmi dəlillərlə sübuta yetirmişdir;

- DQMV-də yaşayan azərbaycanlılara ögey münasibətin səbəbləri açıqlanmış, bu işə tarixin ibrət dərsi kimi qiymətləndirilmişdir;

- Dağlıq Qarabağda baş verən üsyanların Azərbaycanın digər bölgələrində baş verən xalq üsyanlarından fərqli xüsusiyyətləri ilk dəfə olaraq göstərilir;

- Azərbaycan SSR-in tərkibində DQMV-nin yaradılması və hazırkı «Qarabağ problemi» arasında əlaqə müəyyənləşdirilir. DQMV-nin yaradılması Azərbaycana qarşı «parçala və hökm sür» imperiya siyasətinin davamı kimi qiymətləndirilir;

- 1946-1960-cı illərdə DQMV-də Xalq təsərrüfatının bütün sahələrində baş verən yüksəliş səciyələndirilir;

- Azərbaycan hökumətinin dərin qayğısı nəticəsində 1946-1960-cı illərdə Vilayətin sənayesində əsaslı dəyişiklik baş verməsi, yeni sənaye

Azərbaycanın kəndində sosial siyasi proseslər (1920-1930). Bakı 1996; Велиханова Н. Зорию Балаюну размышления по поводу книги «Дорога» истории Азербайджана по документам и публикациям. Баку, 1998.

sahələri və obyektlərinin yaradılması, inkişafı, xüsusi olaraq nəqliyyatın inkişafının iqtisadi əhəmiyyəti vurğulanır;

- XX yüzilliyin 50-60-cı illərində əhalinin sosial tərkibində baş verən dəyişiklik işıqlandırılmışdır;

- 1950-1960-cı illərdə Vilayətdə əhalinin gəlirlərinin nominal göstəricilərinin artması, güzaranının yaxşılaşması, məişət şəraitinin yüksəlməsi məhz Mərkəzin dəstəyi və Azərbaycan hökumətinin bölgəyə göstərdiyi dərin qayğının nəticəsində əldə edilməsi faktlarla ilk dəfə sübuta yetirilmişdir;

- Müqayisələrə və təhlillərə əsaslanaraq sübut edilir ki, bütün dövrlərdə Vilayət əhalisinin sosial-iqtisadi durumu ümumrespublika səviyyəsində birinci yerdə dayanmışdır;

- XX əsrin 20-60-cı illərində DQMV-də erməni kəndlərinin abadlaşması, böyüməsi, azərbaycanlı kəndlərinin isə boşalıb dağılması, xarabazara çevrilməsi bir tərəfdən Vilayətin erməni başçılarının millətçilik siyasətinin nəticəsi olması, ikinci bir tərəfdən Azərbaycan rəhbərliyinin laqeydliyi, qayqısızlığı nəticəsində baş verməsi faktlarla göstərilir;

- Bütün XX yüzillik boyu Ermənistanın Azərbaycana qarşı əsassız ərazi iddialarının ən başlıca səbəbi mərkəzi hökumətin antiazərbaycan siyasətinin nəticəsində baş verməsi sübuta yetirilir;

- Sosialistcəsinə yenidənqurmalar və onun törətdiyi ağır nəticələr təhlil edilir.

- DQMV-də Azərbaycan xalqının özünüdərkinə, öz milli-mənəvi dəyərlərinə məhəbbət hissini öldürmək məqsədilə həyata keçirilən tədbirlər, kütləvi repressiyalar, kütləvi çıxışlar dissertasiyada işıqlandırılmışdır;

- Erməni siyasətçilərinin «DQMV-də yaşayan erməni əhalisinin sosial-iqtisadi vəziyyətinin geriliyi» tezisinin ağ yalan olduğu faktlarla sübuta yetirilmişdir;

- 1941-1945-ci illər müharibəsində Dağlıq Qarabağ əhalisinin ön və arxa cəbhədə göstərdikləri fədakarlıqlar, faşizm üzərində tarixi qələbədə Vilayət əhalisinin xidmətləri işıqlandırılmışdır.

- XX əsrin 20-80-ci illərində Dağlıq Qarabağ «problemi»ni yaratmaqda və qızıxdırmaqda Moskvanın məqsədlərinə aydınlıq gətirilmişdir;

- Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətində XİK-nin ermənipərəst siyasətinin mahiyyəti açıqlanmış, Təşkilat Komitəsinin həyata keçirdiyi tədbirlərin mahiyyəti tədqiq olunmuşdur;

- Erməni terrorizminin beynəlxalq terrorizmin tərkib hissəsi olduğu faktlarla sübut edilmiş, erməni terrorçularının azərbaycanlılara qarşı törətdikləri qanlı terror cinayətləri izlənmişdir;

- 80-ci illərin sonlarında Azərbaycana qarşı yeni erməni təcavüzünün səbəbləri araşdırılmış, ermənilərin Azərbaycana qarşı ərazi iddialarının səbəbləri müəyyən edilmişdir;

- Ermənistanla müharibədə Azərbaycanın müvəqqəti uğursuzluqlarının obyektiv və subyektiv səbəblərinə aydınlıq gətirilir, bu qarət və qırğınlarda erməni hərbi hissələrinə Sovet Ordusunun köməyi vurğulanır;

- Erməni millətçilərinin «DQMV iqtisadiyyatının Ermənistanla sıx bağlılığı» konsepsiyasının tamamilə böhtan olduğu faktlarla təhlil edilir;

- 1970-1985-ci illərdə DQMV-də irimiqyaslı inkişafın səbəbləri açıqlanır;

- XX yüzilliyin 80-ci illərinin sonlarından Ermənistanın Azərbaycana qarşı başladığı müharibənin səbəbləri, gedişi və xalqımız üçün ağır nəticələri tədqiq olunur;

- Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin Ermənistanın Azərbaycan Respublikasına ərazi iddiaları, deportasiya, etnik təmizləmə, soyqırımı siyasətindən qaynaqlandığı faktlarla sübuta yetirilir.

Dissertasiyanın elmi-nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Azərbaycan dövləti yenidən müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra tarixi təhriflərin, çatışmazlıqların aradan qaldırılması üçün əlverişli şərait yarandığı bir dövrdə ziddiyyətlərlə dolu olan, vətənimizin tarixinin bir qolunu təşkil edən DQMV-nin tarixinin hərtərəfli öyrənilməsinin böyük elmi və praktik əhəmiyyəti vardır. Tədqiq olunan mövzu həm də tarixi diyarşünaslıq və vətənpərvərlik baxımından xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Azərbaycanın Qarabağ bölgəsinin təbiəti, tarixi abidələri, iqtisadiyyat və mədəniyyət sahələrində nailiyyətləri ilə tanışlıq gənclərdə Vətənə məhəbbəti gücləndirir.

Dissertasiyanın materiallarından əldə olunmuş elmi nəticələrdən Azərbaycan tarixinə dair ümümləşdirici əsərlərin yazılmasında istifadə edilə bilər. Elmi araşdırmalar zamanı ilk dəfə elmi dövriyyəyə daxil edilmiş materiallar Şimali Azərbaycanda, onun bir hissəsi olan DQMV-də gedən sosial-siyasi proseslərin dərk edilməsində, milli özünüdərk etmənin və milli siyasi təfəkkürün formalaşmasında faydalıdır. Dissertasiyanın materialları Azərbaycan tarixinin tədrisində, ali və orta ixtisas məktəblərinin müəllim və tələbələri, elmi işçilər və DQMV-nin tarixi problemləri ilə məşğul olan tədqiqatçılar üçün də xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Tədqiqat işinin material-

larından Qarabağın tarixinin bütün dövrlərini özündə əks etdirən «Qarabağ» adlı biblioqrafik nəşrlərin və sənəmələrin tərtibində, Azərbaycanın DQMV-nin XX əsr tarixinin tarixşünaslığının yaradılmasında, Qarabağın tarixinin tədqiq edilməsində istifadə oluna bilər.

Dissertasiya, tədqiq olunan dövrdə Ermənistanın Azərbaycana qarşı əsassız ərazi iddiaları, «Böyük Ermənistan» yaratmaq məqsədilə xalqımızın başına gətirilən müsibətlər, erməni vandalları tərəfindən törədilən vəhşiliklər, soyqırım hadisələri mötəbər tarixi mənbələrə əsasən təhlil edilmiş və erməni millətçiləri tərəfindən azərbaycanlı əhalinin başına gətirilən qanlı faciələrin dünya ictimaiyyətinə və gələcək nəsillərə çatdırılması baxımından çox böyük əhəmiyyətə malikdir. Tədqiqat işindən Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ probleminin nizama salınması ilə məşğul olan beynəlxalq təşkilatlar da istifadə edə bilərlər.

İşin təqdiri. Dissertasiyanın əsas müddəaları və nəticələri mövzuya həsr olunmuş kitablarda nəşr olunmuş məqalələrdə, aspirant və dissertantların elmi konfrans və simpoziumlarında, tədris prosesində öz əksini tapmışdır. Dissertasiya AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun «Qarabağ tarixi» şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Müəllifin dissertasiya mövzusunə dair məqalələri müxtəlif elmi məcmuələrdə – o cümlədən AMEA Xəbərləri, AMEA Tarix İnstitutunun Əsərləri, BDU-nun Xəbərləri, Pedaqoji Universitetin Xəbərləri, AMEA-nın Elmi Axtarışlar, İrs, ADQBMI-nun Dirçəliş XXI əsr, AMEA-nın Azərbaycan və azərbaycanlılar, ADU-nin Elmi Xəbərləri, Naxçıvan Dövlət Universitetinin Xəbərləri, AMEA Naxçıvan bölməsinin Xəbərləri, Azərbaycan Tarixi Muzeyinin Əsərləri, Tarix və onun problemləri (BDU) jurnallarında, həmçinin xarici dövlətlərin nüfuzlu jurnallarında dərc edilmişdir. Dissertasiya işinin əsas məzmunu müəllifin çap etdirdiyi 15 monoqrafiyasında öz əksini tapmışdır. Həmçinin dissertasiya AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun «Azərbaycanın müasir tarixi» və «Qarabağ tarixi» şöbələrinin birgə iclaslarında müzakirə olunmuş və müdafiəyə məsləhət görülmüşdür.

Dissertasiyanın strukturu qarşıya qoyulmuş məqsəd və vəzifələrlə şərtlənir. Dissertasiya, giriş, yeddi fəsil, nəticə, istifadə edilmiş mənbə və ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

II. DİSSERTASIYANIN ƏSAS MƏZMUNU

Girişdə mövzunun aktuallığı və tarixi-xronoloji çərçivəsi əsaslandırılır, tədqiqatın məqsəd və vəzifələri müəyyənləşdirilir, metodları və metodoloji əsası göstərilir, problemin tarixşünaslığı və mənbəşünaslığı təhlil olunur, dissertasiyanın elmi yeniliyi, nəzəri və praktik əhəmiyyəti qeyd edilir, strukturu haqda məlumat verilir.

I fəsil «**Azərbaycan SSR-in Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti XX əsrin 20-30-cu illərində**» adlanır. Bu fəsildə Dağlıq Qarabağda Sovet idarə rejiminin qurulması, Qarabağ üsyanı, Dağlıq Qarabağda Muxtar Vilayətin yaradılması və Azərbaycan SSR-in ərazi bütövlüyünün pozulması, Azərbaycan SSR DQMV-də sosialistcəsinə yenidənqurmalar, onların sosial-iqtisadi və siyasi nəticələri tədqiq edilir.

Həmin fəslin «**Dağlıq Qarabağda Sovet hakimiyyətinin qurulması. Dağlıq Qarabağ üsyanı**» adlı birinci yarımfəslində [1.1] 1920-1923-cü illərdə Dağlıq Qarabağda baş verən ictimai-siyasi proseslərə aydınlıq gətirilmişdir. Dağlıq Qarabağ ərazisinin XI Qırmızı Ordu tərəfindən işğalı, bölgədə sovet rejiminin yaradılması, partiya diktaturası və qeyri azərbaycanlılardan ibarət sovet idarə aparatının formalaşdırılması, məsələləri təhlil edilmişdir. Belə ki, 1920-ci il mayın 12-də XI Qırmızı Ordu Şuşaya daxil olub bütün hakimiyyəti İnkilab Komitəsinə verdi.¹ Komitənin sədri vəzifəsi S.Hambarsumyana həvalə edildi. İK-nin tərkibi isə demək olar ki, erməni millətçilərdən ibarət təşkil edilmişdir. Mərkəzi hakimiyyətə arxalanan Dağlıq Qarabağ İK-nin rəhbərliyi yerlərdə güc strukturlarını yaradarkən qeyri-azərbaycanlıları vəzifələrə təyin etmişdilər. Araşdırmalardan məlum olur ki, Dağlıq Qarabağ FK, FKM və Ali İnkilab Tribunalının sədrləri milliyətcə ermənilər olmuş onlar isə öz mənfur siyasətini reallaşdırmışdılar. Təkcə bir faktı qeyd edək ki, Dağlıq Qarabağ FK sədri vəzifəsini icra edən A.M.Qaragözyan öz səlahiyyətlərindən istifadə edərək «əksinkilab» və təxribatçılığa qarşı mübarizə pərdəsi altında Xalq Cümhuriyyətinin dövlət qulluqçularına divan tutmuş, «Şübhəli ünsür» adı altında mütərəqqi fikirli azərbaycanlılar məhv edilmiş, Azərbaycan burjuaziyasına və din xadimlərinə qarşı kütləvi represiyalara başlamışdı. 1920-1921-ci illərdə Dağlıq Qarabağda 159 nəfər azərbaycanlı məsuliyyətə cəlb edilmiş,² 200

¹ ARPIİSSA, f.27, s.2, i.54, v.43.

² ARDTA, f. 27, s.1, i.96, v.16.

nəfər isə ərazini tərk edib İrana qaçmağa məcbur edilmiş və ya şahidsiz-sübutsuz güllələnmişdir.¹

Erməni vandallarının xalqımıza qarşı törətdikləri vəhşiliklər, bolşeviklərin varlı adamların, ziyalıların evlərində axtarışlar aparması, əmlaklarının müsadirəsi, insan ləyaqətinin tapdalanması, represiyalar Dağlıq Qarabağda xalqın səbr kasasını daşdırmış və üsyana səbəb olmuşdur.

Aparılan araşdırmalardan məlum olur ki, Azərbaycanın başqa ərazilərindən fərqli olaraq Dağlıq Qarabağda baş verən üsyan təkcə antisovet xarakteri daşımırdı. Bu üsyan həm də erməni daşnaklarının xalqımıza qarşı törətdikləri faciələrə, qırğınlara qarşı yönəlmişdi. Zaqatala, Naxçıvan və digər yerlərdəki üsyanın əsas qüvvəsini dinc əhalidən ibarət müqavimət dəstələri təşkil edirdisə, Dağlıq Qarabağdakı üsyançıların əsas qüvvəsi hərbiçilərdən ibarət idi. Dağlıq Qarabağ üsyançıları digər üsyançılardan daha yaxşı silahlanmış və üstün döyüş təcrübəsinə malik olmuşdur.

Təşkilatı və əməli cəhətdən üsyançılar arasında əlaqələrin, vahid rəhbərliyin olmaması, əks tərəfin texniki cəhətdən üstünlüyü, beynəlxalq şərait, erməni millətçilərinin XI Ordu ilə eyni cəbhədən çıxış etməsi, bütövlükdə yerli dinc əhalinin hamılıqla üsyançıların tərəfində olmaması Dağlıq Qarabağda baş verən üsyanın iyunun 15-də məğlub olması ilə nəticələndi.² Üsyanın məğlub olmasına baxmayaraq xalqımızın azadlıq və istiqlal mübarizəsi tarixində çox mühüm yer tutmuşdur. Dağlıq Qarabağ üsyanı Azərbaycan xalqının istiqlal ideyalarının hələ sönmədiyini, onun azadlıq uğrunda ölümə getmək əzmində olduğunu nümayiş etdirən hadisələr kimi tariximizə daxil olmuşdu. Polkovnik Zeynalovun, General Nuru Paşanın, S.Sultanovun, A.Sultanovun göstərdikləri şücaət xalqımıza örnək olmuşdur.

Fəslin «**Dağlıq Qarabağda Muxtar Vilayətin yaradılması və Azərbaycan SSR-in ərazi bütövlüyünün pozulması**» adlı ikinci yarım-fəslində [1.2] Azərbaycan SSR tərkibində DQMV-nin yaradılması prosesi, DQMV-nin təşkili məqsədləri və ağır nəticələri araşdırılmışdır. Qeyd olunur ki, Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra Dağlıq Qarabağa Muxtariyyət statusu vermək Mərkəzin mənfur siyasətinin tərkib hissələrindən birini təşkil edirdi. Bu siyasətlə Mərkəz dövlətimizi parçalamaq və zəiflətməklə sərvətlərimizdən maneəsiz istifadə etmək niyyətində idi. Qarabağın Dağlıq hissəsinə Muxtariyyət statusu vermək Mirzoyan,

¹ ARDTA, f. 27, s.1, i.96, v.17.

² ARDTA, f. 420, s.1, i.3, v. 42.

Dövlətov kimi erməni millətçilərinin, Stalin, Çiçerin, Orconikidze, Kirov kimi bolşevik emissarlarının ikibaşlı siyasəti nəticəsində əldə edilmişdir. Məhz onların səyi nəticəsində 1921-ci il iyulun 5-də RK (b) P-nin Qafqaz bürosunun,¹ 27 iyun 1923-cü il Cənubi Qafqaz Ölkə Komitəsinin,² 7 iyun 1923-cü il Azərbaycan MİK qərarları ilə Azərbaycan SSR tərkibində DQMV yaradıldı.³

DQMV yaradıldıqdan sonra «DQMV-nin Əsasnamə»si işlənib hazırlandı və 26 noyabr 1924-cü ildə qəbul olundu.⁴ «Əsasnamə» sırf antiəzərbaycan xarakteri daşıyırdı. Xalqımızın tarixinə və taleyinə qara hərfələrlə yazılan – qondarma DQMV-nin yaradılması Azərbaycanın ərazi bütövlüyünə yeni qəsd olmaqla, dövlətimizə qarşı «parçala və hökm sür» imperiya siyasətinin davamı idi. Azərbaycan SSR-in tərkibində DQMV-nin yaradılması, gələcəkdə Ermənistanın və onu himayə edənlərin «Qarabağ kartı»ndan öz məqsədləri üçün istifadə etmələrinə imkan verdi. XX əsrin sonlarında baş verən hadisələr bunu tamamilə təsdiq etdi.

Fəslin «**Azərbaycan SSR DQMV-də sosialistcəsinə yenidənqur- malar, onların sosial-iqtisadi və siyasi nəticələri (XX əsrin 20-30-cu illəri)**» adlı üçüncü yarımfəslində [1.3] DQMV-də həyata keçirilən tələm- tələsik sənayeləşdirmə, fərdi kəndli təsərrüfatlarının zorla kollektivləşdirilməsi, bolşevizm ideologiyasına xidmət edən mədəni quruculuq, planlaş- dırmada və idarəçilikdə sərt mərkəzləşdirmə, Kommunist Partiyasının cəmiyyətdə şəriksiz ağalığının bərqərar edilməsi və nəticədə, yeraltı, yer- üstü sərvətlərimizin talan edilməsi məsələləri təhlil edilmişdir.

Birinci fəsilin üçüncü yarımfəslinin «**Sovet dövlətinin sənayeləş- dirmə siyasətinin Azərbaycan SSR-in DQMV-də həyata keçirilməsi**» adlanan birinci bəndində [1.3.1] Vilayətdə sənayeləşdirmə siyasətinin mahiyyəti və həyata keçirilməsi, sənayeləşdirmədə meydana çıxan çətin- liklər, dövlətimizin dərin qaygısı nəticəsində yeni sənaye sahələrinin yaradılması və sənayeləşdirmənin nəticələri tədqiq edilmişdir.

1923-1939-cu illərdə DQMV-də 42 sənaye müəssisəsi tikilmiş, Xankəndi SES tikilib işə salınmışdır.⁵ 1940-cı ildə DQMV-də 4 elektrik stansiya fəaliyyət göstərirdi ki, onların illik elektrik enerjisi istehsalı 1,5

¹ ARPIİSSA, f. 1, s.74, i.123, v.64.

² ARPIİSSA, f. 1, s.74, i.132, v.114.

³ ARPIİSSA, f. 1, s.74, i.264, v.12.

⁴ ARDTA, f.379, s. 1, i.132, v.169.

⁵ ARDTA. f.379, s.3, i.314, v.37.

milyon klovat saata çatırdı.¹ Müqayisə üçün qeyd edək ki, bu dövrdə Naxçıvan MSSR-də gücü 181 klovat saata çatan 1 stansiya mövcud idi. Bütövlükdə, DQMV-də elektrik enerjisi istehsalı ümumrespublika göstəricilərindən 11 faiz yüksək idi.² 1940-cı ildə DQMV-də istehsal olunan sənaye məhsullarının 95 faizdən çoxunu 20-30-cu illərdə tikilmiş və yenidən qurulmuş müəssisələr verirdi. Ümumi sənaye məhsullarının həcmi isə 1928-1939-cu illərdə 402 faiz artaraq 97 milyon manatı keçmişdir.³

1920-1930-cu illərdə DQMV-də tikinti, abadlıq, yol, nəqliyyat və digər sahələrdə çox yüksək göstəricilər əldə edilmişdi. 1928-ci ildə Xankəndində Azərbaycan Dövlət Bankının Kredit Agentliyi, 1935-ci ildə isə Dövlət Bankının filialı açılmışdır.⁴ Nəticədə əhəliyədən alınan vergilər təkmilləşdirilmiş, mədaxil və məxaric əməliyyatlarında mütərəqqi dəyişikliklər aparılmış, xalq təsərrüfatının, xarici ticarət əlaqələrinin inkişafına şərait yaranmışdır. 1933-cü illə müqayisədə 1939-cu ildə gəlir 85 faiz araq 1,5 milyon manata çatmışdır.⁵

DQMV-də sənayeləşdirmə planı həyata keçirilərkən Vilayətin erməni rəhbərliyi öz səlahiyyətlərindən çox məharətlə istifadə edib bölgədə qədimdən yaşayan azərbaycanlılara ögey münasibət göstərmişdir. 20-30-cu illərdə azərbaycanlılar yaşayan kəndlərdə sənaye müəssisələri və fəhlləri yaradılmamış, müəssisələrdəki fəhlə və qulluqçular arasında azərbaycanlıların xüsusi çəkisi 28 faiz azalmışdır.⁶ 1939-cu ildə DQMV-nin sənaye müəssisələrində 5406 nəfər fəhlə və qulluqçu var idi.⁷ 1920-1930-cu illərdə sovet dövlətinin DQMV-də sənayeləşdirmə siyasətini həyata keçirməsi nəticəsində yeni sənaye sahələri əmələ gəldi, işsizlik problemi aradan götürüldü, istehsal artdı, möhkəm sənaye bazası yaradıldı. Ümumilikdə isə Rus imperiyası iqtisadi təməlini möhkəmləndirmək üçün Azərbaycanı öz xammal bazasına çevirməklə yeraltı və yerüstü sərvətlərimizin talan edilməsini daha da sürətləndirdi.

Birinci fəslin üçüncü yarımfəslinin «**Azərbaycan SSR-in DQMV-də zorakı kollektivləşdirmə və onun sosial-iqtisadi nəticələri**» bəndində

¹ ARDTA, f.379, s.3, i.314, v.38.

² AMEA TİEA. F.1, s.7, i.30, v.3.

³ Народное хозяйство Азербайджанской ССР. Баку, 1972, с.45.

⁴ Məmmədov N.R. Dağlıq Qarabağda sənayenin inkişafı. Bakı, 2002, s.28.

⁵ Нагорный Карабах за годы советской власти. Ханкенди, 1973, с. 108.

⁶ Atakışiyev A. Xalq təsərrüfatının bərpası dövründə Azərbaycanda fəhlə sinfi ilə kəndlilərin ittifaqının möhkəmləndirilməsi uğrunda mübarizə. Bakı, 1961, s.76.

⁷ Народное хозяйство Азербайджанской ССР. Баку, 1982, с.43.

[1.3.2] kollektivləşmə ərəfəsində DQMV-nin kənd təsərrüfatında vəziyyət, kollektivləşmənin mahiyyəti, DQMV-də kollektivləşmə prosesi və kəndlilərin kollektivləşməyə münasibəti, zorakı kollektivləşmənin Azərbaycan kəndlisinə yad bir siyasət olduğu, kolxoz quruculuğunda MTS-lərin rolu, kolxoz quruculuğuna qarşı üsyanların baş vermə səbəbləri, kolxoz quruculuğunun sosial-iqtisadi nəticələri səciyyələndirilmişdir. Sovet imperiyasının iqtisadi təməlini qurmaq üçün fərdi kəndli təsərrüfatlarının kollektiv təsərrüfat halında yenidən qurulması tələb olunurdu. Sovet dövləti bu işə torpağın, kənd təsərrüfatı alətlərinin, qoşqu qüvvələrinin milliləşdirilməsi işindən başladı. 1929-cu ilin ikinci yarısından DQMV-də kollektivləşdirmə siyasəti həyata keçirilməyə başladı.¹

DQMV-də kollektivləşmə həyata keçirilərkən dinə, milli adət ənənələrimizə qarşı mübarizə ilə müşayiət olunmuş, yüzlərlə azərbaycanlı «qolçomaq və varlı kəndli» adı altında məhv edilmiş və ya sürgün olunmuşdur.

1940-cı ildə isə Vilayətdə 199 kolxoz yaradılmış, kollektivləşmə 98 faizə çatmışdır ki, bu da DQMV-də kolxoz quruluşunun tam həyata keçirilməsi demək idi.²

DQMV-də kolxoz quruculuğunda yol verilən əyintilər, səhvlər, zorakılıq və inzibatçılıq, qolçomaqlara, varlı və ortabab kəndlilərə qarşı çevrilmiş kobud, qeyri-insani tədbirlər kəndlilərin kütləvi narazılığına səbəb olurdu. Bu narazılıqlar özünü kəndli üsyanları, kütləvi müqavimət hərəkəti və qaçaqçılıq şəklində göstərirdi. Təkcə 1929-cu ilin sonları, 1930-cu ilin əvvəllərində DQMV-də 30-dan çox kəndli çıxışı baş vermiş, 11 silahlı toqquşma qeydə alınmışdı.³ 1931-ci ildə DQMV-də kollektivləşməyə və sovet rejiminə qarşı 20-yə qədər qaçaq dəstəsi mübarizə aparırdı. DQMV-də qaçaqçılıq edənlərin sayı 1000 nəfərdən çox idi.⁴ Qaçaq dəstələrinin müqaviməti ot və saman tayalarına od vurmaqla, mal-qara sürülərini aparmaqla, kənd təsərrüfatı maşınlarını xarab etməklə, torpağa sahib duran vəzifəli şəxsi öldürməklə davam edirdi. Lakin sovet hökuməti orqanları bu hərəkəti hərbi hissələrlə vasitəsilə çox amansızlıqla yatırırmışdır. Ələ keçir-

¹ ARDTA. f.89, s.37, i.27, v.23.

² «Kommunist» qəzeti, 13 iyun, 1948, № 146 (7848).

³ «Бакинский рабочий», qəzeti, 21 января, 1933.

⁴ ARDTA. f. 2891, s.1, i.444, v.15.

rilənlərin bir hissəsi güllələnmiş, qalan hissəsi isə Sibirə, Qazaxıstana sürgün edilmişlər.¹

Beləliklə, 1920-1930-cu illərdə DQMV-də mərkəzin planına uyğun inzibati amirlik və zorakılıq yolu ilə kənd təsərrüfatının kollektivləşməsi başa çatdı. Kolxozlar kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçısına çevrildi.

Kənddə sovet imperiyasının mövqelərinin möhkəmləndirilməsində kollektivləşmə xətti mühüm rol oynadı. Kapitalist münasibətləri yox edildi. Kənd əhalisinin həyat tərzini imperiyanın prinsipləri əsasında dəyişdirildi və bu Vilayətin milli-etnik tərkibində xeyli dəyişikliklərə səbəb oldu. Əmək düşərgəsini xatırladan kolxozlar xalqımızın milli-mənəvi dəyərlərinə yad bir qurum olmaqla, dinsizlik simvolu və qadınlarımız üçün əzablı bir əmək düşərgəsi idi. Kəndlərdə sanki təhkimçilik qaydaları bərqərar olmuşdu. Kolxoz quruluşu insanların marağını yox edən, şəxsiyyətini alçaldan sosial-iqtisadi və inzibati sistem idi. Lakin vəziyyətdən istifadə edərək DQMV-də hakimiyyəti ələ keçirən qeyri-azərbaycanlıların «əliaçıqlığı» nəticəsində xalqımızın əmlakı Rusiyaya və Ermənistanına daşınaraq talan edilirdi.

Fəslin «**Azərbaycan SSR-in DQMV-də mədəni quruculuq**» bəndində [1.3.3] 1920-1939-cu illərdə Vilayətdə orta və ali təhsili, elmi, mədəni-maarif müəssisələrini inkişaf etdirməkdə sovet dövlətinin məqsədləri açıqlanmış, nəşr olunan qəzet və jurnalların hansı ideologiyaya xidmət etməsi təhlil edilmiş, görkəmli ziyalılarımıza, partiya və dövlət xadimlərinə qarşı represiyaların məqsəd və mahiyyəti izah edilmişdir. DQMV-də sovet mədəniyyətinin kommunist ideologiyasının tələbləri əsasında qurulduğu, bununla yanaşı Azərbaycan mədəniyyətinin öz milli xüsusiyyətlərini qoruyub saxladığı faktlarla sübut edilmiş, proletar mədəniyyəti adı altında Azərbaycan xalqının milli-mənəvi dəyərlərinə – xalq musiqisinə, musiqi alətlərinə, ərəb əlifbası ilə yazılmış nadir əsərlərə qarşı hücumlarda Azərbaycan xalqının özünüdərkinə, öz milli-mənəvi dəyərlərinə olan məhəbbət hissini öldürmək məqsədi güddüyü izah edilmişdir. Həmçinin «ateizm» tərbiyəsi adı altında islam dininin təqib edilməsi, din xadimlərinin sıxışdırılması, məscidlərin dağıdılması, əlifbanın dəyişdirilməsində Mərkəzin məqsədlərinə aydınlıq gətirilmişdir.

Azərbaycan dövlətinin dərin qayğısı nəticəsində 1923-1941-ci illər ərzində DQMV-də məktəblərin sayı 104-dən 196-ya, müəllimlərin sayı 222-dən 1996-ya, şagirdlərin sayı 6404-dən 40766-ya çatdı.² Aparılan araş-

¹ ARDTA. f. 2891, s.1, i.444, v.16.

² Народное хозяйство. Азерб ССР в 1988 году. Баку, 1989, с. 376.

dırmalardan məlum olur ki, DQMV əhalinin sayı ilə müqayisədə məktəblərin və müəllimlərin sayına görə Azərbaycanda birinci yerdə dayanmışdır. Məsələn, 1940/41-ci tədris ilində ümumrespublika səviyyəsində hər məktəbə 6,1 müəllim, hər müəllimə 29 şagird düşürdüsə, DQMV-də hər məktəbə 8,6 müəllim, hər müəllimə 24 şagird düşürdü. 1939-cu ildə DQMV-də aparılan siyahıya alınmaya görə 9-49 yaşlıları arasında savadlıların sayı 84% idi.¹

Bütün bunlarla yanaşı Dağlıq Qarabağda erməni-rus millətçiliyi, yerli idarə orqanlarında çalışan erməni mütəxəssislərinin şovinst siyasətləri və böhtançı tədbirləri məktəb quruculuğu işlərinə, mədəni-maarif müəssisələrinin fəaliyyətinə ciddi mane olurdu. Dağlıq Qarabağda təhsil işlərinə bilavasitə rəhbərlik edən Ter Karapetov, Zorapyan, Baqdatyan, Arustamyan, Balayan və digərləri «proletar beynəlmilətçiliyi» şüarı altında Vilayətdə azərbaycanlı mütəxəssislərə qarşı gizli mübarizə aparır, «Azərbaycan dilində təhsilin gələcəyi yoxdur» iddiası ilə tədris işlərinə böyük zərbə vururdular. Təkcə bir faktı qeyd edək ki, 1923-1939-cu illərdə Xankəndinin mədəni inkişafına ayrılan vəsait Şuşa şəhərinə ayrıldıqdan 3 dəfə çox olmuşdur. Nəticədə erməni icması üçün tikilən məktəblərin sayı dəfələrlə artıq olmuşdur. Məsələn, 1928-ci ildə DQMV-də 148 məktəb, 487 qrupda 16332 nəfər təhsil alırdı ki, bundan 21 məktəb, 61 qrup azərbaycanlılara aid idi ki, burada təhsil alanlar 1493 nəfərə çatırdı.²

1923-1941-ci illərdə DQMV-də mədəni-maarifin inkişafı da Azərbaycan hökumətinin diqqət mərkəzində olmuşdur. Nəticədə, DQMV-də kitabxanaların sayı 2-dən 66-ya, kitab fondunun həcmi 9848-dən 540 minə, klubların sayı 1-dən 151-ə, uşaq bağçaları və körpələr evi 2-dən 57-yə çatdı.³ 1941-ci ildə Naxçıvan MSSR-da 105 klub, 31 uşaq bağçası və körpələr evi fəaliyyət göstərirdi.⁴ Araşdırmalardan məlum olur ki, 1941-ci ildə mədəni-maarif müəssisələrinin inkişafına görə DQMV Azərbaycanın regionları arasında birinci yerdə dayanmışdır. Aparılan tədqiqatlardan məlum olur ki, DQMV-də kitab fondundakı ehtiyat ədəbiyyatın 60 faizi rus dilində, 30 faizi erməni dilində, 10 faizi Azərbaycan dilində idi. Eyni zamanda, Dağlıq Qarabağ XDS-ti öz səlahiyyətlərindən istifadə edərək

¹ ARDTA. f. 89, s.1, i.27, v.92.

² ARDTA. f. 410, s.1, i.175, v.81.

³ Xəlilov A.A. Sovet Azərbaycanında kitabxana işinin tarixindən (1920-1932). Bakı, 1974.

⁴ ARDTA, f. 17, s.1, i.18, v.28.

mədəni-maarif müəssisələrini erməni icmasının cəmləşdikləri ərazilərdə inşa etdirirdi.

Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ bölgəsinin təbii sərvətlərindən daha çox bəhrələnmək üçün mərkəz elmin gücünü artırmağa və ondan səmərəli istifadə etməyə çalışırdı. DQMV-nin bitki və heyvanlar aləmini öyrənmək üçün geniş tədqiqat işləri aparılmağa başlandı. Bu məqsədlə 1923-cü ildə «Azərbaycanı Öyrənən Cəmiyyət»in Xankəndi şöbəsi, 1926-cı ildə Ağdərədə ittifaq miqyaslı Botanika İnstitutu, 1928-ci ildə Şuşada «Heyvanların müalicəsi və diaqnostika mərkəzi»,¹ 1928-ci ildə Xankəndi Elmi tədqiqat Mərkəzi,² 1939-cu ildə Ağdərədə Sunjen İstinad Mərkəzi yaradıldı.³ Bölgənin yeraltı təbii sərvətlərini öyrənmək üçün 8 istiqamətdə ekspedisiya təşkil edildi. DQMV-nin enerji ehtiyatları sürətlə öyrənilirdi.

1923-1939-cu illərdə DQMV ərazisində arxeoloji qazıntı işləri aparılmış və tapılmış maddi mədəniyyət nümunələri Dağlıq Qarabağ ərazisinin Azərbaycanın qədim yaşayış məskəni olmasını təsdiq etmişdir.⁴ Lakin çox vaxt Dağlıq Qarabağın qədim tarixi erməni millətçiləri tərəfindən məqsədli şəkildə saxtalaşdırılırdı.

Kommunist ideologiyasının təbliğində kütləvi informasiya vasitələri mühüm rol oynayırdı. 20-30-cu illərdə DQMV-də «Qolos Karabax», «Karabaxi İxucq» (Qarabağ kəndlisi), «Xoridani Karabax» (Şura Qarabağı), «Sovetakan Karabax» (Sovet Qarabağı), «Şuşa», «Aşxoetosnik» (Əmək), «Barekamütyun», (Dostluq), «Koltenteskan» (Kolxozçu), «Sosialist maldarlığı» qəzetləri nəşr olunurdu.⁵

1928-ci ildə DQMV-də radiostansiya fəaliyyətə başlamış, 30-cu illərdə isə Vilayətdə radiolaşma işi başa çatdırılmışdır.⁶

20-30-cu illərdə DQMV-də Ədəbiyyat və İncəsənət xeyli inkişaf etdi. 1940-cı ildə Dağlıq Qarabağ Yazıçılar İttifaqı təşkil edildi. 1932-ci ildə isə Xankəndi Dövlət Dram Teatrı yaradıldı.⁷

Bolşeviklər zorakılıq yolu ilə ələ keçirdikləri hakimiyyəti qorumaq və möhkəmləndirmək üçün insanların şüurunu kommunist ideologiyasına uyğun olaraq formalaşdırmağa çalışırdılar. İnsanların qəlbinə hopmuş dini

¹ Нагорный Карабах за годы Советской власти. Ханкенди, 1970, с.108

² «Təşviqatçı» jurnalı, 1967, №9, s.14-15.

³ Azərbaycan SSR EA Xəbərləri. 1946, №3, s.31-32.

⁴ Известия АзФАН ССР, 1938, №4, с.16-18.

⁵ Sovet Dağlıq Qarabağı. Bakı, 1983, s. 85.

⁶ «Kommunist» qəzeti, 7 iyul 1953-cü il, №158 [9265].

⁷ ARDTA, f. 89, s.1, i.28, v.16.

dəyərlərimiz bolşeviklərin mənfur siyasətlərini həyata keçirməyə mane olurdu. Ona görə də onlar «mədəni inqilab» pərdəsi altında dinə qarşı mübarizəyə başladılar. 1920-ci ildən məktəblərdə dini etiqatların təlimi və ayinlərin icrası qadağan edildi. 1924-cü ildə DQMV-də «Allahsızlar cəmiyyəti»nin xüsusi şöbəsi fəaliyyətə başladı. 1929-cu ildən din əleyhinə mübarizə daha da gücləndi. Vilayətdəki qədim tarixə malik 24 məscid, dini mərasimlər keçirilən evlər kluba, anbara, çevrildi, bir çox dini abidələr, pirlər dağıdıldı, din adamları təqib edildi. Erməni vandalizmi DQMV-də yaşayan azərbaycanlıların narazılığına səbəb olsa da, məkrli niyyət sahiblərinin mənfur siyasətinin qarşısını ala bilmədi.

Dağlıq Qarabağda aparılan bolşevik təbliğatında dini ayinlər, milli bayramlara qarşı aparılan mübarizə xüsusi yer tuturdu. Xüsusilə Məhərrəmliyə, Oruculu günlərə, Novruz bayramına qarşı mübarizə geniş xarakter almış və keçirilməsi xalqımıza qadağan olunmuşdu.

Beləliklə, yenidən yaranmış dövlət, Dağlıq Qarabağda xalqın təhsil və mədəni səviyyəsinin yüksəldilməsində böyük işlər gördü. Həmin proqramı həyata keçirərkən çətinliklərə, səhvlərə, bürokratiya və inzibati amirlik sisteminin bərqərar olmasına baxmayaraq bütün nəliyyətlər xalqın zəhməti ilə əldə edilmişdir. 1920-1941-ci illərdə savadsızlıq ləğv edilərək yeni təhsil sistemi yaradılmış, qadınların ictimai həyatda rolu artmış, elm, ədəbiyyat və incəsənət inkişaf etmişdir. Ana və uşaqlara qayğı, istirahət ocaqlarının, müalicə-proflaktika müəssisələrinin yaradılması, yüksək doğum, ölüm hallarının azalması DQMV-də əhalinin çoxalmasına, onun məişət şəraitinin yaxşılaşmasına böyük təsir göstərdi. Dövlətimizin bölgəyə yaxından qayğısı nəticəsində DQMV-nin şəhər və kəndlərinin xarici görkəmi dəyişmiş, elektrik stansiyaları, məktəblər, zavodlar, xəstəxanalar, uşaq bağçaları, müalicə-profilaktika və digər mədəni-məişət müəssisələri tikilib istifadəyə verilmişdir. 1920-1930-cu illərdə represiya və zorakılıqlara əsaslanaraq, zəhmətkeşlərin yaradıcı əməyinin nəticəsi olaraq yeni bir cəmiyyət-totalitar bürokratik rejim yaradıldı.

Dissertasiyanın ikinci fəslə «**Azərbaycan SSR-in DQMV İkinci Dünya müharibəsi illərində**» adlanır. Göstərilir ki, müharibə başlayan vaxtdan Azərbaycanın bütün bölgələri, o cümlədən DQMV-nin mərd oğul və qızları «Hər şey cəbhə üçün, hər şey qələbə üçün» şüarı altında alman faşizminə qarşı mübarizəyə qalxdı. 1941-1945-ci illərdə DQMV-dən 45 min nəfər müharibəyə səfərbər olunmuş, müharibə fonduna 42 milyon

manat pul köçürülmüşdür.¹ Mühəribədə yarahlara kömək məqsədilə Azərbaycanda 76 hərbi xəstəxana yaradılmışdı ki, bundan ikisi DQMV-nin payına düşürdü.² 1941-1943-cü illərdə Dağlıq Qarabağdan müdafiə fonduna 11 milyon manat pul köçürülmüşdür.³

Dağlıq Qarabağdan müharibəyə gedənlər Vətənə hədsiz sədaqət, mərdlik, fədakarlıq və igidlik nümayiş etdirmiş, 22 min nəfər isə Vətənin azadlıq və istiqlaliyyəti uğrunda döyüşlərdə qəhrəmanlıqla canını qurban vermişdir. Dağlıq Qarabağda anadan olmuş 15 min döyüşçü döyüş orden və medalları ilə təltif edilmiş, 18 nəfər Sovet İttifaqı Qəhrəmanı kimi yüksək ada layiq görülmüşdür.⁴

Dissertasiyanın «**Mərkəzi hökumətin antiazərbaycan siyasəti və Ermənistanın Azərbaycan SSR-in DQMV-yə yeni ərazi iddiaları (XX əsrin 40-60-cı illəri)**» adlı üçüncü fəslində Moskvanın növbəti dəfə «Dağlıq Qarabağ məsələsi»ni qaldırması səbəbləri və bu siyasətin xalqımız üçün törətdiyi ağır nəticələr təhlil edilmişdir.

III fəslin birinci yarım fəslə «**Ermənistanın Azərbaycana qarşı yeni ərazi iddiaları və ağır nəticələri (XX əsrin 40-cı illəri)**» [3.1] adlanır. Qeyd olunur ki, «Parçala və hökm et» siyasəti imperiyaya daxil olan xalqların arasında daim münaqişə, süni konfliktlər yaradılmasında daha aydın təzahür edirdi. Moskva Qafqazda yaşayan xalqları bir-birinə qarşı qoymaqla milli münaqişə ocağı yaradır və öz hakimlik mövqeyini saxlayırdı. Bunlardan ən dərinini Azərbaycanın Yuxarı Qarabağ bölgəsində yaratdığı Muxtar Vilayətdə idi. Moskvanın fitvası və havadarlığı ilə mərkəzdəki və xaricdəki lobbisinə arxalanan erməni millətçiləri XX əsrin 40-cü illərində Dağlıq Qarabağı Azərbaycandan qoparıb Ermənistana verilməsi tələbi ilə çıxış etməyə başladılar.

İ.V.Stalin «Dağlıq Qarabağ məsələsi»nin həllini ÜİK (b) P MK-nin katibi G.M.Malenkova tapşırımı, o isə Azərbaycan və Ermənistan rəhbərlərinə müraciət etmişdir.⁵

M.C.Bağirov tutarlı faktlarla erməni millətçilərin fikirlərinin tamamilə əsassızlığını sübut etmişdir. O, Şuşa rayonu müstəsna olmaqla Yuxarı Qarabağı bir şərtlə Ermənistana verməyə razılığını bildirdi ki, Zəngəzur

¹ ARPIİSSA, f.1, s.280, i.6, v.117.

² Azərbaycan Böyük Vətən müharibəsi illərində. Bakı, 1969, s.118.

³ ARPIİSSA, f.2, s. 129, i. 2, v.8.

⁴ Qardaşlıq ailəsində. DQMV-nin 50 illiyi. Azərneşr, 1973, s.27.

⁵ Исмаилов Е. Власть и народ (1945-1953). Баку, 2003, с. 294.

bölgəsi bütövlükdə Azərbaycana qaytarılsın.¹

Buna isə nə sovet rəhbərliyi, nə də ermənilər razı olmadılar. Çünki Türkiyə ilə Azərbaycanın əsas ərazisi arasında yaradılmış «erməni ərazisi» bununla ləğv edilirdi.

Üçüncü fəslin «**Mərkəzin növbəti dəfə «Dağlıq Qarabağ problemi»ni qızıqdırması və erməni fitnəkarlıqları (XX əsrin 50-60-cı illəri)**» [3.2] adlanan ikinci yarımfəslində göstərilir ki, 50-ci illərin ortalarında İmam Mustafayevin Azərbaycana rəhbərlik etdiyi vaxtda xalqın vəziyyətinin yaxşılaşdırılması, milli-mənəvi dəyərlərin, mədəniyyətin, elmin, təhsilin, inkişafı, xalq təsərrüfatının tərəqqisinə cəhdlər edilmiş, Azərbaycan dili rəsmi dövlət dili elan olunmuşdur. Günahı olmayan azərbaycanlı mühacirlərə bəraət verildi. Bütün bunlar isə mərkəzi qane etmədiyindən A.Mikoyan və M.Suslovun təşəbbüsü ilə «Dağlıq Qarabağ məsələsi» yenidən gündəmə gətirildi. Lakin mərkəz sərhəd dəyişikliklərinin mübahisəli ərazilər olan digər regionlarda arzu edilməz nəticələr doğuraçağından ehtiyat edərək Azərbaycandakı məkrli siyasətindən çəkindi.²

1964-cü ildə yüzlərlə erməninin imzası ilə DQMV-nin Ermənistanla birləşdirilməsi müraciəti SSRİ Ali Sovetinə ünvanlandı. A.İ.Mikoyan yazılmış müraciəti N.S.Xuruşsova təqdim etsə də, o həmin məsələnin erməni millətçilərinin xeyrinə həll edəcəyi halda arzu edilməz nəticələr verəcəyini başa düşüb belə demişdi. «DQMV ermənilərinin bir sutka ərzində Ermənistanla köçməsi üçün 12 min yük maşını verməyə hazırım».³

Beləliklə, 1950-1960-cı illərdə SSRİ-də totalitar rejim daha da gücləndi. Azərbaycanda erməni lobbisi yaradıldı. DQMV-də erməni millətçiliyi dərin kök saldı. Azərbaycanlılar qədim dədə-baba torpaqlarından deportasiya edildilər. DQMV-də qədim tarixə malik Oquz-Türk mənşəli toponimlərimiz erməni adları ilə əvəz edilməyə başlandı. Bütün bunlara baxmayaraq Azərbaycanın ərazi bütövlüyü qorunub saxlanıldı.

Dissertasiyanın «**Azərbaycan SSR DQMV-nin sosial-iqtisadi inkişafı (1945-1960-cı illər)**» adlanan dördüncü fəslində DQMV-də müharibədən sonra xalq təsərrüfatına vurulan zərərin aradan qaldırılması istiqamətində həyata keçirilən tədbirlər şərh edilmiş, DQMV-də yeni sənaye sahələri və mərkəzlərinin yaradılması, sənaye potensialının güclənməsi, kənd təsərrüfatının inkişafında çətinliklər, onun aradan qaldırıl-

¹ ARPIİSSA , f. 1, s.169, i.169, v.8-9.

² «Аргументи и факты», jurnalı, №3, 1983, c.8.

³ Köçərli T. Yaddan çıxılmaz Qarabağ. Nəqşi Cahan. Naxçıvan, Bakı, 1998, s. 159.

ması istiqamətində Azərbaycan hökumətinin həyata keçirdiyi tədbirlər və müsbət nəticələri təhlil edilmiş, əhalinin vəziyyəti, sosial strukturu, rifah və məişəti fakt və materiallara əsaslanaraq müqayisələrlə tədqiq olunmuşdur.

Dördüncü fəslin «**DQMV-nin iqtisadi həyatı. Xalq təsərrüfatının bərpa və inkişafı (1945-1960)**» adlanan birinci yarımfəslə [4.1] iki bənddən ibarətdir. Həmin fəslin birinci bəndində «DQMV-də sənayenin inkişafı (1945-1960)» istiqamətində Azərbaycan hökumətinin həyata keçirdiyi tədbirlər, yeni sənaye sahələrinin yaradılması, DQMV-nin erməni rəhbərliyinin sənaye müəssisələri yaradarkən və müəssisələrdə işləyən fəhlələrə ikili mövqeyi işıqlandırılmışdır. Artıq 1948-ci ildə DQMV-nin sənayesi müharibədən əvvəlki səviyyəni ötmüşdür.¹ DQMV-nin bol yeraltı və yerüstü sərvətlərə malik olması sənayenin əsasən yerli xammala əsaslanmasına şərait yaratmışdır. 1946-1960-cı illərdə DQMV-də 10-dan çox şərab zavodu, bir neçə tikinti materialları kombinatı,² 1958-ci ildə Xankəndi tikiş fabriki,³ 1960-cı illərdə Daşbulaq və Tağlar kəndlərində xalçaçılıq fabrikləri, 1962-ci ildə Xankəndi Elektrotexnika zavodu, digər yeyinti sənayesi müəssisələri tikilib istifadəyə verildi.⁴ 1946-1960-cı illərdə Azərbaycan hökumətinin DQMV-də həyata keçirdiyi məqsədyönlü siyasət nəticəsində sənaye məhsulları istehsalı 4,2 dəfə, 1923-cü illə müqayisədə isə 316 faiz artdı.⁵ 60-cı illərdə ümumrespublika üzrə sənaye məhsulu istehsalı 94 faiz artmışdırsa, DQMV-də bu göstərici 181 faizə çatırdı.⁶

1946-1960-cı illərdə DQMV-də elektrik enerjisi istehsalı 5 dəfə artaraq 70 milyon kilovata çatdı. 1971-ci ildə Naxçıvan MSSR-da 5 milyon klovat elektrik enerjisindən istifadə edilirdi. Bəhs edilən dövrdə DQMV-nin 99,5 faizi elektrik enerjisindən istifadə edirdi ki,⁷ bu ümumrespublika səviyyəsində birinci yer demək idi.

Beləliklə, 1946-1960-cı illərdə ziddiyyətli, tərəddüdü və qeyri sabit olsa da, DQMV-də yeni sənaye sahələri əmələ gəldi və bununla da işsizlik problemi aradan götürülməklə istehsal artdı. Mərkəz isə öz iqtisadi təməlini möhkəmləndirmək üçün Azərbaycanı xammal bazasına çevirməklə sərvət-

¹ ARDTA, f.271, s.1, i.3, v.118.

² Нагорный Карабах за годы советской власти. Ханкенди, 1970, с.108.

³ ARPIİSSA, f. 89, s. 89, i.95, v.17.

⁴ DQMV-i 50 ildə. Azərneşr, 1973, s.40.

⁵ Народное хозяйство Азербайджанской ССР. Баку, 1972, с.46.

⁶ Народное хозяйство Азербайджанской ССР. Баку, 1972, с.201.

⁷ DQMV 50 ildə. Azərneşr, 1973, s.44.

lərimizin talan edilməsini daha da sürətləndirdi. İstehsal olunan sənaye məhsulları Rusiyaya və Ermənistana daşındı.

Dördüncü fəslin birinci yarımfəslinin «**DQMV-də kənd təsərrüfatı (1946-1960-cı illər)**» adlanan bəndində (4.1.2) Vilayətdə həyata keçirilən aqrar siyasətin imperiyanın mənafeyinə xidmət etməsi, pambıq, ipək, tütün, tərəvəz və üzüm istehsalının artırılması istiqamətində həyata keçirilən tədbirlər, xırda kolxozların birləşdirilməsi məqsədləri, texnikanın və meliorasiya şəbəkəsinin gücləndirilməsi və kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalının artırılması maraqları tədqiq edilmişdir.

Qeyd olunur ki, 1946-1960-cı illərdə DQMV-də kənd təsərrüfatının inkişafı üçün ayrılan vəsaitin həcmi müharibədən əvvəlki dövrlə müqayisədə 15 dəfə artırılmışdır. 1946-1969-cu illərdə DQMV-də kiçik təsərrüfatlar iri kolxozlarda birləşdi və kolxozların sayı 91-dən 70-ə endi.¹

Aparılan araşdırmalardan məlum olur ki, DQMV-nin kəndində sosial-iqtisadi göstəricilər ümumrespublika səviyyəsində birinci yerdə dayanmışdır. Belə ki, 1970-ci ildə gün ərzində hər bir adam başına düşən ümumi məhsul Respublikamızın kolxozlarında orta hesabla 4,7 manat təşkil etmişdir. Bu göstərici Naxçıvan MSSR-da 3,5 manat, Lənkəran-Astarada 1,9 manat, Gəncə-Qazax zonasında 3,8 manat təşkil etmişdirsə, DQMV-də 5,9 manata çatmışdır. Əmək məhsuldarlığı səviyyəsinə görə DQMV ümumrespublika səviyyəsini 3,1 dəfə keçmişdir.²

1969-cu ildə Azərbaycanda kənd təsərrüfatında işləyən hər bir kolxozçuya ayda orta hesabla 143 manat düşürdü ki, bu göstərici Naxçıvan MSSR-da 129 manat, Gəncə-Qazaxda 123 manat, DQMV isə 161 manata bərabər idi.³

1946-1960-cı illərdə DQMV-də kənd təsərrüfatının inkişafı sahəsində kənddə həyata keçirilən tədbirləri araşdırarkən məlum olur ki, Vilayətin Pariya və İcraiyyə orqanlarında işləyən erməni rəhbərliyi azərbaycanlılar yaşayan kəndlərə ögey münasibət göstərmişlər. Əliqabarı azərbaycanlı zəhmət adamlarının ağır əməyi heç vaxt qiymətləndirilməyib və həmişə diqqətdən kənar qalıb. Azərbaycanlılar yaşayan kəndlərdəki əkin üçün yararlı torpaq sahələri vaxtaşırı qeyri kənd təsərrüfatı məqsədləri üçün

¹ Развитие народного хозяйство Азербайджанской ССР и рост материального уровня жизни народа. Баку, 1972, с. 122.

² Müasir dövrdə Azərbaycan sovet kəndində ictimai-iqtisadi irəliləmələr. Bakı, 1973, s.92.

³ Müasir dövrdə Azərbaycan sovet kəndində ictimai-iqtisadi irəliləmələr. Bakı, 1973, s.94.

istifadə edilmiş, məqsədli şəkildə həmin kəndlərdə qazıntı-axtarış işləri aparmaqla əkin yerləri yararsız hala salınmış, azərbaycanlıların qədim ata-baba yurdlarını tərk etməsi üçün zəmin hazırlanmışdı.

Fəslin «**DQMV-də əhalinin sosial strukturu, rifah və məişəti (1945-1960-cı illər)**» adlı yarımfəslində (4.2.) Vilayətdə əhalinin sosial tərkibində baş verən dəyişikliklər, Azərbaycan hökumətinin DQMV-də əhalinin güzaranının yaxşılaşdırılması istiqamətində həyata keçirdiyi tədbirlər, gəlirlərin nominal göstəricilərinin artması, əhalinin məişət şəraitində baş verən yüksək göstəricilər, DQMV başçılarının qatı millətçilik siyasəti nəticəsində ermənilərin məskunlaşdıqları yaşayış məntəqələrinin abadlaşması, böyüməsi, azərbaycanlıların yaşadıkları qədim kəndlərin isə xarabazara çevrilməsi səbəbləri faktlara, materiallara əsaslanaraq təhlil edilmişdir.

Göstərilir ki, 1970-ci ildə DQMV-də əhalinin sayı 1940-cı il səviyyəsinə çatmışdır. Bu vaxt DQMV-də əhalinin sayı 150,3 min nəfər idi ki, bundan 62 faizi kənddə, 38 faizi şəhərdə məskunlaşmışdı.¹ Faiz etibarilə Vilayətdə şəhər əhalisi Ümumrespublika səviyyəsində birinci yerdə dayanırdı. Fəhlələrin sayı 1940-cı ildəki 13,7 min nəfərə qarşı 1970-ci ildə 35,2 min nəfərə çatmışdı.² 1970-ci il statistik məlumatına görə DQMV-də mütəxəssislərin 47 faizini qadınlar təşkil edirdi. 1946-1969-cu illərdə DQMV-də azərbaycanlıların sayı 18 mindən 27,2 minə, ermənilərin sayı 110 mindən 121,1 minə çatdı.³ 1965-ci il məlumatına görə Respublikamızda hər km²-ə 50,6 nəfər adam düşdüyü halda, Azərbaycanın DQMV-də bu göstərici 32,7 nəfərə bərabər idi.⁴

1946-1969-cu illərdə DQMV-də əmanət kassalarının sayı 2,5 dəfə, əmanətçilərin sayı 4,2 dəfə, əmanətlərin miqdarı 64 dəfə, adambaşına ərzaq satışı 2 dəfə, məişət xidmətinin hər nəfərə düşən həcmi 1,4 dəfə, sənaye məhsulları mal dövriyyəsi həcmi 2 dəfə artmışdır.⁵

Bəhs olunan dövrdə DQMV-də tikinti sənayesi sürətlə inkişaf etmişdir. 1950-1960-cı illərdə DQMV-də ümumi sahəsi 863,4 min km² olan mənzil tikilib istifadəyə verilmişdir. Vilayətdə hər bir sakinə 8 km² mənzil

¹ Итоги Всесоюзной переписки населения 1979 г. том. II. часть I, книга 3, с.47;

Народное хозяйство Азерб. ССР к 50 летию СССР. Баку, 1972, с. 7.

² Достижения НКАО в девятой пятилетки. Баку, 1976, с.95.

³ Nadirov A.A., Nuriyev Ə.X., Muradov Ə.S. Naxçıvan iqtisadiyyatı XX əsrdə.

Баки, 2000, s. 78.

⁴ Народное хозяйство Азерб. ССР к 50 летию СССР. Баку, 1972, с. 78.

⁵ Итоги Всесоюзной переписки населения 1979г. том. II, часть I, к. 3, с.209, 176.

düşürdü ki, bu ümumrespublika səviyyəsindən 2,5 dəfə çox demək idi.¹ Təssüflər olsun ki, DQMV-də aparılan tikinti-abadlıq işləri yalnız ermənilər yaşayan ərazilərə aid edilir, azərbaycanlılar yaşayan kəndlərdə isə heç bir tikinti işi aparılmır və xarabazara çevrilirdi. Hələ bu azmış kimi «yenidənqurma, tikinti, abadlıq işləri» adı altında Şuşa şəhərindəki qədim tarixi binalar erməni vandalları tərəfindən, məqsədli şəkildə dağıdılmışdır.

1946-1969-cu illərdə DQMV-də poçt rabitəsi sürətlə inkişaf etmiş, poçt, teleqraf və telefonların sayı 56-dan 98-ə, ATS-lər 1-dən 3-ə çatmışdır.² Araşdırmalardan məlum olur ki, DQMV-nin rabitə xidməti ilə təminatı ümumrespublika səviyyəsindən 30-40 faiz artıq olmuşdur. 1966-cı ildə Bakı-Şuşa, 1969-cu ildə Şuşa-Naxçıvan radiorele xətti istifadəyə verilmiş və bütün DQMV-nin ərazisində televiziya verilişləri yayımlanmağa başlanmışdır.³

Azərbaycan hökuməti 1946-1960-cı illərdə DQMV-də əhalinin sağlamlığını qorumaq, müalicə-profilaktika müəssisələri şəbəkəsini genişləndirmək, səhiyyəni inkişaf etdirmək məqsədilə 42 milyon 351 manat vəsait ayırmış, 99 min manat kredit vermişdir ki, bu da Naxçıvana ayrıldıqdan 2,7 dəfə, Lənkəran-Astaraya ayrıldıqdan 3,1 dəfə çox olmuşdur. Nəticədə, Vilayətdə 22 yeni, hər cür avadanlıqlarla təchiz edilmiş səhiyyə müəssisəsi tikilib istifadəyə verilmişdir. Təssüflər olsun ki, bundan yalnız 1-i azərbaycanlılar yaşayan yaşayış məskənində inşa edilmişdir.⁴ Başqa sahələrdə olduğu kimi səhiyyə sahəsində olan göstəricilərə görə DQMV ümumrespublika səviyyəsində birinci yerdə dayanmışdır. Belə ki, 10 min nəfərə düşən xəstəxana çarpayıları Azərbaycan üzrə 85,7, Naxçıvanda 83,5, Gəncə-Qazax zonasında 84,2, DQMV-də isə 94,7 idi. 10 min nəfərə düşən orta tibb işçilərinin sayı ümumrespublika üzrə 67,4 nəfər, Naxçıvanda 57,7 nəfər, Lənkəran-Astarada 59,5 nəfər, DQMV-də isə 88,6 nəfər olmuşdur.⁵

Statistik məlumatlara istinadən demək olar ki, DQMV uzunömürlülüyə görə keçmiş SSRİ məkanında birinci yerdə dayanmışdır.⁶

Beləliklə, 1946-1969-cu illərdə Azərbaycan hökumətinin həyata keçirdiyi kompleks tədbirlər nəticəsində DQMV-də əhalinin maddi rifah

¹ «Советский Карабах», газеты, 16 апреля 1980.

² Гусейнов Т.К. Развитие связи. Азербайджане, Баку, 1988, с.153.

³ ARPIİSSA, f. 89, s.1, i.95, v.22.

⁴ Нагорный Карабах за годы Советской власти. Ханкенди, 1970, с. 186.

⁵ İmanov R.G. Azərbaycanın ərazi bütövlüyünə qəsd və qondarma DQMV. Bakı, 2005, s.170.

⁶ «Известия», газети, 1 апреля 1969; Qardaşlıq ailəsində. Azərneşr, 1973, s.84.

halının yüksəldilməsi təmin olunmuş və onların əmək, məişət şəraiti yaxşılaşmışdır. Burada məskunlaşmış ermənilərin maddi rifah halı və məişət şəraiti ümumrespublika səviyyəsində öndə dayanmışdır. Deyilənləri aşağıdakı faktlardan da aydın görmək olar. 1960-cı illərdə adambaşına düşən məhsul istehsalının həcmi ümumrespublika üzrə 140,5%, DQMV-də 250%, sənaye məhsulları istehlakının həcmi ümumrespublika üzrə 229%, DQMV-də 281%, kapital xərcinin artımı ümumrespublika üzrə 219%, DQMV-də 417%, ticarət mal dövriyyəsinin həcmi ümumrespublika üzrə 240%, DQMV-də 279%, məişət xidməti işi ümumrespublika üzrə 540%, DQMV-də 550% artmışdır.¹ Bununla yanaşı DQMV-nin erməni rəhbərliyi tərəfindən məqsədli şəkildə azərbaycanlılar yaşayan kəndlərə ögey münasibət göstərilmiş və kəndlər boşalıb dağıdılmışdır.

Dissertasiyanın «**Azərbaycan SSR DQMV-də mədəni quruculuq (1945-1960-cı illər)**» adlı beşinci fəslində sovet imperiyasının DQMV-də mənəvi dayaqlarının möhkəmləndirmək məqsədlərinə aydınlıq gətirilmiş, mərkəzin təhsili, elmi, kütləvi informasiya vasitələrini inkişaf etdirmək niyyəti işıqlandırılmış, mədəni inkişaf sahəsində Vilayətin erməni rəhbərliyinin azərbaycanlılara qarşı ögey münasibətinin səbəbləri açıqlanmışdır.

V fəslin birinci yarım fəslə «**Müharibədən sonra DQMV-də təhsil, elm, mədəni-maarif, mətbuat, səhiyyə və idmanın inkişafı (iyun 1945 – dekabr 1950-ci illər)**» adlanır. (5.1) Qeyd olunur ki, Azərbaycan hökuməti 1946-cı ildə DQMV-də mədəni inkişafa 25 milyon 428 min manat vəsait ayırdı.² Bəhs olunan illərdə DQMV-də 10 məktəb tikildi və məktəblərin sayı 206-ya çatdı. Məktəblərdə 36000 şagird, 2000 müəllim var idi.³ Lakin DQMV-də erməni, rus millətçiliyi, yerli idarə orqanlarında çalışan erməni mütəxəssislərinin şovinist siyasəti, sovet rejiminə sədaqətlə qulluq edən adamların böhtançı tədbirləri məktəb quruculuğu işlərinə mane olurdu.

Bəhs olunan illərdə DQMV-də mədəni-maarif müəssisələri xeyli inkişaf etmişdi. Belə ki 1946-cı ildən 1950-ci ilədək Vilayətdə 117 kitabxana yaradıldı və kitabxanaların sayı 183-ə çatdı.⁴ Bu zaman Naxçıvan MSSR-də cəmi 130 kitabxana fəaliyyət göstərirdi.⁵ DQMV-dəki kitabxanaların kitab fondu 150 min nüsxəyə çatmışdı.

¹ «Бакинский рабочий», qəzeti, 30 декабря 1976 г.

² «Тəşviqatçı» jurnalı 1948, № 6, s.59.

³ Культурное строительство Азербайджанской ССР. Баку, 1961, с.30.

⁴ ARDTA, f. 379, s.3, i. 350, v.26.

⁵ Əliyev A. Naxçıvan MSSR-də kitabxana işi (1920-1985). Bakı, 1991, s. 12.

Bəhs etdiyimiz dövrdə DQMV-də klubların sayı 35 faiz artaraq 204-ə çatdı.¹ Lakin azərbaycanlılar yaşayan kəndlərdə bir dənə də olsun klub yaradılmamışdı. 1950-ci ildə DQMV-də 2 muzey fəaliyyət göstərirdi.² 40-cı illərin ikinci yarısında DQMV-də Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının Xankəndi şöbəsi, 120 mədəniyyət evi, istirahət və mədəniyyət parkı yaradılmışdı. Bu dövrdə Vilayətdə 6 adda qəzet nəşr olunurdu ki, bundan 4-ü erməni dilində 1-i Azərbaycan dilində, 1-i rus dilində idi.³

Beləliklə, bəhs etdiyimiz 5 il ərzində DQMV-də erməni rəhbərliyinin həyata keçirdiyi «kompleks» tədbirlər nəticəsində Vilayətdə milliyətçə azərbaycanlı olanlar sıxışdırılmağa başlamış, erməni əhalisinin əmək və məişət şəraiti yaxşılaşmışdır. Erməni və rus dilində məktəblərin geniş şəbəkəsi yaradıldı. Eyni zamanda müxtəlif ixtisaslı qeyri-azərbaycanlılar dövlət idarə orqanlarında işlə təmin olundular ki, bütün bunlar Mərkəzin bölgədə dayaqlarının daha da möhkəmlənməsinə ciddi təsir göstərdi.

Fəslin «**DQMV-də təhsil, elm, mədəni-maarif, mətbuat, ədəbiyyat və incəsənətin inkişafı (XX yüzilliyin 50-60-cı illəri)**» adlanan ikinci yarım fəslində (5.2.), Vilayətdə yeddi illik, səkkizillik və onillik icbari təhsilə keçid, texniki-peşə və ali təhsilin, elmin inkişafında sovet imperiyasının respublikamızın intellektual potensialından daha səmərəli istifadə etmək məqsədi güddüyünü, rəsmi ideologiyanın inhisarı adı altında Dağlıq Qarabağda kütləvi informasiya vasitələrini inkişaf etdirməkdə mərkəzin məkrli niyyəti təhlil edilmişdir.

Qeyd edilir ki, 1970/71-ci tədris ilində DQMV-də 67 orta, 107 səkkizillik, 40 ibtidai məktəb fəaliyyət göstərirdi.⁴ Bu vaxt Vilayətdə müəllimlərin sayı 2322-yə, şagirdlərin sayı 40281-ə çatdı.

1950-1960-cı illərdə DQMV-də ali təhsil sistemi, orta ixtisas təhsili, texniki peşə məktəblərinin şəbəkəsi genişləndirildi. Yeddi illik, səkkizillik və orta icbari təhsilə keçid baş verdi.

1950-1960-cı illərdə DQMV-də uşaq bağçalarının sayı 2,3 dəfə artaraq 56-ya çatdı. Bu zaman Naxçıvan MSSR-da 22, Bərdədə 1, Cəbrayıl da 1 uşaq bağçası var idi. DQMV-də hər bir uşaq bağçasına 4 tərbiyəçi düşdüyü halda, digər bölgələrdə bu göstərici 2-yə çatırdı. Bundan əlavə 1969-cu ildə DQMV-də 9 əlahiddə körpələr evi, 27 məktəbdənkənar

¹ Нагорный Карабах за годы советской власти. Ханкенди, 1970, с. 168.

² Культурное строительство Азербайджанской ССР. Баку, 1961, с.112.

³ Совет Даğlıқ Qarabağı. Bakı, 1983, s.85.

⁴ Достижения Нагорного Карабаха в девятой пятилетки. Баку, 1976, с. 218.

uşaq müəssisəsi fəaliyyət göstərirdi. Naxçıvan MSSR-də isə 5 əlahiddə körpələr evi, 12 məktəbdənkənar tərbiyə müəssisəsi var idi.¹

1969-cu ildə DQMV-də 187 kitabxana, 190 klub, 153 kinoqurğu fəaliyyət göstərirdi.² Həmin ildə Naxçıvan MSSR-də 135 kitabxana, 122 klub, 113 kinoqurğu var idi.³ Hər adama düşən kinoqurğuların sayına görə DQMV ümumittifaq məkanında 1-ci yerdə dayanmışdır. Belə ki, hər 10000 nəfərə kinoqurğuların sayı keçmiş SSRİ-də 5,4, Ermənistanda 2,9, Azərbaycanda 3, Azərbaycanın DQMV-də 11,2-si düşürdü.⁴

1969-cu ildə Azərbaycanda 118 adda qəzet çıxırdı ki, bunlardan 5-i DQMV-nin payına düşürdü.⁵ 1962-ci ildə Hadrud və Xocavənddə, 1965-ci ildə Şuşada, 1966-cı ildə Ağdərədə yerli radio verilişləri studiyası yaradıldı. Artıq 60-cı illərin sonlarında Vilayətdə radio nöqtələrinin sayı 23 minə, radioqəbuledicilərinin sayı 6 minə çatdı.⁶

1958-ci ildə DQMV-də Dövlət Mahnı və Rəqs ansamblı yaradılmışdır.⁷ Təssüflər olsun ki, Ansambl qədim Azərbaycan xalq mahnılarını özününküləşdirmiş və bu gün də həmin proses davam etməkdədir.

1950-1960-cı illərdə DQMV-də yeni mədəniyyət sarayları yaradıldı, muzeylər açıldı. 1959-cu ildə Şuşada Ü.Hacıbəyovun ev muzeyi, Xankəndində Vilayət və Ölkəşünaslıq muzeyi yaradıldı.⁸

1950-1960-cı illərdə DQMV-də ateizm təbliğatı adı altında islam dini və milli adət-ənənələrimiz sıxışdırılırdı. Lakin xalqımız öz milli-mənəvi dəyərlərini qoruyub saxlayırdı.

Beləliklə, Mərkəz ucqarlarda möhkəmlənmək üçün öz siyasətini davam etdirir, sosializm cəmiyyətinin ədalətli, ideal cəmiyyət olması ideyası aşılayırdı. Eyni zamanda, tarixi təcrübədən istifadə edərək DQMV-də antiazərbaycan təbliğatı aparıb, millətlər arasında münafişləri qızıışdırır, zəiflədib özündən asılı vəziyyətə salırdı. Ən başlıcası isə Mərkəz alimlərimizin gücündən səmərəli istifadə etməklə Vilayətdəki yeraltı və yerüstü sərvətləri aşkarlayıb Rusiyaya daşıyır, öz hərbi gücünü və beynəlxalq nüfuzunu artırırdı.

¹ Народное хозяйство Азербайджанской ССР. Баку, 1989, с.376.

² Культурное строительство Азербайджанской ССР. Баку, 1969, с.90.

³ ARDTA, f.411, s.9, i.73, v.285.

⁴ «Бакинский рабочий», qəzeti, 12 mart 1988 г.

⁵ Azərbaycan sovetləri. Bakı, 1995, s.28.

⁶ DQMV 50 ildə. Azərnəşr, 1973, s.44.

⁷ DQMV 40 ildə. Azərnəşr, 1963, s. 45.

⁸ История Азербайджана, т.3, ч. II, Баку, 1963, с. 44.

Dissertasiyanın «Azərbaycan SSR-in DQMV-i 1970–1985-ci illərdə» adlanan altıncı fəslində H.Ə.Əliyevin respublika rəhbərliyinə gəlməsi, idarəçilik sisteminin güclənməsi, SSRİ-də və dünyada Azərbaycanın nüfuzunun və mövqeyinin güclənməsi, milli dirçəlişin başlanması, DQMV-nin sosial-iqtisadi və mədəni inkişafı istiqamətində həyata keçirilən tədbirlər, Vilayətin iqtisadi və sosial yüksəlişi, mədəniyyətin dinamik inkişafı məsələləri tədqiq edilmişdir.

Altıncı fəslin birinci yarımfəslə «Azərbaycanda idarəçiliyin möhkəmləndirilməsi və DQMV-nin iqtisadi inkişafı (1970-1985-ci illər)» adlanır (6.1). Qeyd olunur ki, 1969-cu ildə H.Ə.Əliyev hakimiyyətə gəldikdən sonra Azərbaycanda idarəçilik sistemi xeyli möhkəmləndi, korrupsiyaya və rüşvətخورluğa qarşı ciddi tədbirlər görüldü. Hətta dövlət başçımızın bilavasitə təşəbbüsü ilə SSRİ rəhbərliyi bu dövrdə Azərbaycanın iqtisadi inkişafı üçün 5 mühüm qərar qəbul etmişdi.¹ 1971-1985-ci illərdə DQMV-nin inkişafı üçün 483 milyon manat vəsait ayrılmışdır ki, bu da əvvəlki 15 il ərzində olduğundan 2,8 dəfə çox demək idi.² 1965-1985-ci illərdə adambaşına düşən əsaslı vəsait 4 dəfə artmışdır.

1970-1985-ci illərdə Azərbaycanda 218 yeni sənaye müəssisələri yaradılmışdır ki, bundan 15-i DQMV-nin payına düşmüşdü.³

1970-1985-ci illərdə Azərbaycan hökumətinin DQMV-də enerji-təchizatının inkişafına diqqəti artırıldı. 1300 km-lik yüksək gərginlikli elektrik xətti çəkildi. DQMV Azərbaycanda üçtərəfli elektrik təchizatı olan yeganə regiona çevrildi.⁴ Nəticədə, DQMV-nin 1970-1985-ci illərdə elektrik enerjisi istehsalı 1,6 milyon kilovat saatdan (k.s.) 74,1 milyon k.s. çatmışdı. Aparılan tədqiqatlardan məlum olur ki, adambaşına elektrik enerjisi təminatı DQMV ümumrespublika səviyyəsində 1-ci yerdə dayanmışdır. Məsələn, 1985-ci ildə adambaşına Naxçıvanda 237 k.s., Ağdamda 240 k.s., Gəncədə 239 k.s. elektrik enerjisi düşdüyü halda, DQMV-də 463 k.s. çatmışdı.⁵

Beləliklə, Azərbaycan dövlətinin dərin qayğısı nəticəsində DQMV-də bəhs olunan 15 il ərzində sənaye məhsulu istehsalı 300 faiz artdı. Bu

¹ ARDSPİHA, f.1, s.412, i.43, v.257.

² Səmədzadə Z. Dağlıq Qarabağ. Naməlum həqiqətlər. Bakı, 1995, s.23.

³ Народное хозяйство Азерб. ССР в 1985 году. Баку, 1986, с.141.

⁴ Sovet Dağlıq Qarabağı. Bakı, 1983, s.80.

⁵ «Бакинский рабочий», qəzeti, 12 mart 1988 г.

ümumrespublika səviyyəsini 3 dəfə üstələmə demək idi.¹ DQMV-də sənaye istehsal fondlarının dəyəri ümumrespublika səviyyəsini 46,5 faiz keçmişdir. Vilayət sənayesində 10 min nəfər işləyirdi ki, bunun 52 faizini qadınlar təşkil edirdi. Sənayedə məşğulluq göstəricilərinə görə DQMV yalnız Bakı və Sumqayıtdan geri qalırdı. DQMV sənayesində çalışan mütəxəssislərin sayı ümumrespublika göstəricilərini 25 faiz keçmişdi. Sənayedə çalışanların adambaşına pul gəlirləri 1113,5 manat idi ki, bu da ümumrespublika göstəricilərindən 97,8 man., Naxçıvan MR-dən 170,4 manat çoxdur.

1970-1985-ci illərdə Azərbaycan hökuməti DQMV-də kənd təsərrüfatının inkişafı üçün bir sıra tədbirlər həyata keçirdi. Bölgədə kənd təsərrüfatının inkişafı üçün 25 milyon uzunmüddətli kredit verildi.² Bu dövrdə DQMV-də kolxozların iriləşməsi və ya sovxozlara çevrilməsi nəticəsində sayı 70-dən 33-ə endi. Sovxozlar isə 13-dən 40-a çatdı.³ Azərbaycan hökuməti DQMV-nin kənd təsərrüfatının texniki təchizatını yaxşılaşdırdı. Suvarma şəbəkəsi genişləndirildi və kimyəvi dərmanlarla təminat tam həyata keçirildi, ixtisaslı kadrlara olan tələbat ödənildi. Vilayət yeni növ, məhsuldar toxumlarla təmin edildi. Nəticədə, DQMV-də 1970-1985-ci illərdə kənd təsərrüfatı məhsulları, təxminən, 2 dəfə artdı.⁴

Araşdırmalardan məlum olur ki, 1985-ci ildə adambaşına düşən kənd təsərrüfatı məhsullarının həcmi ümumrespublika üzrə 588 manat olmuşdursa, Azərbaycanın DQMV-də 692 manata çatmışdır.

Fəslin «**Azərbaycan SSR-in DQMV-də sosial yüksəliş (1970-1985)**» adlanan ikinci yarımfəslində [6.2] DQMV-də əhalinin tərkibində baş verən dəyişikliklər, insanların güzaranının və məişət şəraitinin yaxşılaşdırılması istiqamətində həyata keçirilən tədbirlər, mövcud ekoloji durum fakt və materiallar əsasında işıqlandırılmışdır. 1970-1985-ci illərdə DQMV-nin iqtisadi yüksəlişi əhalinin rifahının və məişətinin yaxşılaşdırılmasına şərait yaratmışdır. Bəhs edilən illərdə fəhlə və qulluqçuların əmək haqqı 1,5 dəfə,⁵ kolxoz və sovxozda işləyənlərin əmək haqqı isə 2 dəfə çoxalmışdı.⁶ Tədqiqatlardan məlum olur ki, DQMV-də kənd təsərrüfatı işçilərinin orta

¹ Достижения Нагорного Карабаха в девятой пятилетки. Баку, 1976, с. 218;

Сәмәздәдә З. Дағlıқ Қарабағ. Баки, 1995, с.58.

² Əliyev R. Sovet Dağlıq Qarabağı. Bakı, 1983, s.65.

³ Основное показатели НКАО. Баку, 1986, с. 271.

⁴ Əliyev M.T. Azərbaycan iqtisadiyyatı. Bakı, 1989.

⁵ «Советский Карабах», qəzeti, 13 июня 1983 г.

⁶ Азербайджан в цифрах в 1990 году. Баку, 1991, с.29.

aylıq əmək haqqı ümumrespublika səviyyəsində 1-ci yerdə dayanmışdır.¹ DQMV-də şəxsi təsərrüfatlardan əldə edilən gəlir keçmiş ittifaq miqyasında 1-ci yerdə dayanmışdır. Belə ki, 1980-ci ildə keçmiş SSRİ məkanında şəxsi təsərrüfatlardan əldə edilən gəlir ümumi gəlirin 30 faizini, ümumrespublika üzrə 45 faizini, DQMV-də isə 46,4 faizini təşkil etmişdir.²

1970-1985-ci illərdə DQMV-də ictimai istehlak fondlarında əhaliyə verilən ödənc və güzəştlərin məbləği 3 dəfə çoxalmışdır.³

1970-1985-ci illərdə DQMV-də əhalinin maddi rifah halının yaxşılaşmasını həm də onda görmək olar ki, həmin illərdə əmanət kassalarının sayı 88-dən 111-ə, əmanətçilər 48 mindən 135 minə, əmanətlər 31497 mindən 217620 minə, hər bir əmanətçiyə düşən məbləğ 617 mindən 1612 minə qalxmışdı.⁴ Təssüflər olsun ki, Vilayətin Xankəndi, Ağdərə, Xocavənd, Hadrud rayonlarında əmanətlərin məbləği, təxminən, 2 dəfə artdığı halda, azərbaycanlıların daha çox yaşadığı Şuşa rayonunda 3,6 dəfə azalma halı müşahidə edilmişdir.⁵ Bəhs olunan dövrdə DQMV-də 352 ictimai-iaşə müəssisəsi tikilib istifadəyə verildi.⁶ Mal dövriyyəsi isə 53,7 milyondan 118,8 milyona qalxdı.⁷

Faktlara əsaslanaraq müəyyən edilmişdir ki, ictimai-iaşə, ticarət sahəsindəki göstəricilərə görə DQMV ümumrespublika səviyyəsində 1-ci yerdə dayanmışdı. Məsələn, 1981-ci ildə 10 min nəfərə düşən ticarət müəssisələrinin miqdarı ümumrespublika üzrə – 28, Naxçıvan MR-də 24, DQMV-də 42, 10 min nəfərə düşən ticarət sahəsi ümumrespublika üzrə 1127 km², Naxçıvanda 1319 km², DQMV-də 1743 km² olmuşdur.⁸

DQMV-də ictimai-iaşə və ticarət müəssisələrində çalışanların 60 faizini qadınlar, 95 faizini ermənilər təşkil edirdi.⁹

1970-1985-ci illərdə DQMV-də tikinti işi sürətlə getmiş, 1027,9 min m² dövlət müəssisələri tərəfindən, 552 min m² fərdi mənzil tikilib istifadəyə

¹ «Бакинский рабочий», qəzeti, 12 март 1988 г.

² Azərbaycan rəqəmlərdə. Bakı, 1994, s.51.

³ Azərbaycan xalq təsərrüfatı 60 ildə. Bakı, 1985, s. 113.

⁴ İmanov R. Azərbaycanın ərazi bütövlüyünə qəsd və qondarma DQMV. Bakı, 2005, s. 140.

⁵ Azərbaycan iqtisadiyyatı. Bakı, 1998, s.28.

⁶ ARDTA, f.13, s.4, i.20, v.2.

⁷ ARDTA, f. 2029, s.1, i.9, v.6.

⁸ ARDTA, f.13, s.4, i.20, v.3.

⁹ Азербайджан в цифрах в 1990 году. Баку, 1991, с.102.

verilmişdir.¹ Apardığımız tədqiqatlardan məlum olur ki, hər bir sakinə düşən mənzil sahəsi keçmiş SSRİ məkanında 14,9 m², Ermənistanda 13,7 m², Azərbaycanda 10,9 m², Bakı şəhərində 11,7 m², Naxçıvanda 9,5 m² olmuşdursa, Azərbaycanın DQMV-də 14,6 m²-ə çatmışdır.²

70-ci illərdə DQMV-də əhalinin mədəni-məişət şəraiti dinamik inkişaf edirdi. 1978-ci ildə Yevlax-Xankəndi qaz kəməri çəkilib istifadəyə verildi. Artıq 1985-ci ilin dekabrında DQMV-də əhali 100 faiz qazla təmin olunmuşdu. Halbuki ümumrespublika səviyyəsində bu göstərici 96,2 faizə çatırdı.³ Bundan əlavə kanalizasiya və su kəməri ilə təminatda DQMV ümumrespublika səviyyəsini 2 dəfə üstələmişdi.⁴

1979-cu ildə 26 km-lik Ağdam-Xankəndi dəmiryolu çəkilib istifadəyə verilmiş, 3872 km uzunluğunda avtomobil yolu çəkilmiş, 363 ədəd maşın verilmiş, avtomobil və taksi parkları tikilmişdir.⁵ Nəticədə, bəhs olunan illərdə yük avtomobilləri parkı ümumrespublika səviyyəsində 1,7 dəfə artmışdırsa, DQMV-də bu göstərici 2,6 dəfəyə çatmışdır.⁶ Bundan əlavə ümumrespublika səviyyəsində hər 1000 sakinə 17,5 avtomobil düşdüyü şaldə DQMV-də 26,5 avtomobil düşmüş, yüklərin daşınması həcmi ümumrespublika səviyyəsində 3,6 dəfə, Naxçıvanda 3 dəfə olduğu halda DQMV-də 4,8 dəfə artmışdı.⁷

1970-1985-ci illərdə DQMV-də 7047 telefon xətti çəkilmiş, telefon aparatları 15804-ə çatmışdır. Ümumrespublika səviyyəsində hər 100 nəfərə 7,9 telefon düşdüyü halda DQMV-də 10 telefon düşmüşdü. Telefon danışıqlarının sayına görə DQMV ümumrespublika səviyyəsində 1-ci yerdə dayanmışdır. Poçt, teleqraf, radio və digər rabitə vasitələrində də DQMV-də yüksək göstəricilər əldə edilmişdir.

Bəhs etdiyimiz illərdə Azərbaycan hökuməti DQMV-də əhalinin sağlamlığının qorunması istiqamətində mühüm tədbirlər həyata keçirdi. 1985-ci ilin statistik rəqəmlərini nəzərdən keçirərkən məlum olur ki, hər 10 min nəfərə düşən cərpayılıarın sayı Azərbaycan üzrə 97,8 ədəd, Azərbaycanın Naxçıvan bölgəsində 94,6 ədəd, DQMV-də 104,6 ədəd olmuşdu. 10 min nəfər hesabı ilə orta tibb işçiləri ümumrespublika üzrə 93,8, Naxçıvan-

¹ «Советский Карабах», qəzeti, 26 декабря 1985.

² Azərbaycan SSR və sosializm quruculuğu. Bakı, 1996, s.96.

³ «Советский Карабах», qəzeti, 5 января, 1986 г.

⁴ «Коммунист», qəzeti, 16 август, 1989.

⁵ «Советский Карабах», qəzeti, 5 января, 1988; 13 июня 1985.

⁶ «Советский Карабах», qəzeti, 10 февраля, 1985 г.

⁷ «Бакинский рабочий», qəzeti, 12 марта, 1988 г.

da 80,1, DQMV-də 123,6 nəfərə çatmışdır.¹ DQMV-də 6 sanatoriya və istirahət müəssisəsi, 2 min yerlik tur baza fəaliyyət göstərirdi.

1970-1985-ci illərdə Azərbaycan hökumətinin ayrıldığı vəsait hesabına DQMV-də 12 stadion 51 idman meydançası, 313 voleybol-basketbol, tennis meydançası tikildi. Adambaşına düşən stadionların sayına görə DQMV ümumrespublika səviyyəsində 1-ci yerdə dayanmışdır. Təsadüfi deyildir ki, Respublikamızdakı 66 stadionun 12-si DQMV-nin payına düşmüşdür.²

1970-1980-ci illərdə Azərbaycan SSR-in DQMV-də əhalinin sayı 150,3 min nəfərdən 182,4 min nəfərə çatmışdı. 1980-ci ildə əhalinin 23 faizini azərbaycanlılar, 75,9 faizini ermənilər, qalanını digər millətlər təşkil edirdi.³

Beləliklə, 1970-1985-ci illərdə Azərbaycan hökumətinin, dövlətimizin başçısı H.Ə.Əliyevin dərin qaygısı nəticəsində DQMV əhalisinin sosial-iqtisadi həyatında, məişətində, rifahında mühüm dəyişikliklər baş vermiş, gəlirlər, alıcılıq qabiliyyəti, ticarət, ictimai-iaşə, tibb, rabitə, məişət xidməti səviyyəsi yüksəlmiş, yaşayış məntəqələrinin su, qaz, kanalizasiya sistemi ilə təchizatı yaxşılaşmışdı.

Fəslin «**Azərbaycan SSR-in DQMV-də mədəniyyətin dinamik inkişafı (1970-1985)**» adlanan üçüncü yarımparagrafında Azərbaycan dövlətinin dərin qaygısı nəticəsində DQMV-də təhsilin, elmin, mədəni-maarifin, mətbuatın, ədəbiyyat və incəsənətin inkişafı, H.Ə.Əliyevin bilavasitə rəhbərliyi ilə Şuşa şəhərində tarixi abidələrin bərpa olunması və Şuşanın ümumittifaq səviyyəli kurort şəhərinə çevrilməsi faktlara əsaslanaraq, Azərbaycanın digər rayonları ilə müqayisədə DQMV-nin mədəniyyətinin üstün və sürətli inkişaf etdiyi tədqiq olunmuşdur. Qeyd edilir ki, 1970-1985-ci illərdə Azərbaycan hökuməti DQMV-də mədəniyyətin inkişafı üçün 260 milyon 431 min manat vəsait ayırmışdı. DQMV-nə mədəni inkişafa ayrılan vəsait Gəncə-Qazax, Lənkəran-Astara və digər bölgələrə ayrılan vəsaitdən 2 dəfə artıq idi. Təkcə bir faktı qeyd edək ki, 1970-1985-ci illərdə DQMV-də 25 daimi məktəbəqədər uşaq müəssisəsi tikilmişdir. Bu göstərici Naxçıvan MR-da 8, Gəncə-Qazaxda 7 olmuşdur. Bundan əlavə 1985-ci ildə əhalinin məktəbəqədər uşaq müəssisələri ilə təminatı ümumres-

¹ Народное хозяйство в 1985 году. Стат. ежегодник. Баку, 1986.

² Азербайджан в цифрах. Баку, 1991, с. 29-31.

³ Азербайджан в цифрах. Баку, 1991, с.93.

publika səviyyəsində 20%, Naxçıvanda 12% təşkil etmişdirsə, DQMV-də 35%-ə çatmışdır.¹

Bəhs olunan illərdə DQMV-də 50 yeni məktəb tikilib istifadəyə verildi. Məktəblər, kabinələr, emalatxanalar, dərsliklər, müəllimlərlə tam təmin olunurdu.² DQMV-nin 42 məktəbində şagirdlərə isti yemək verilirdi ki, bu təcrübə Azərbaycan SSR Maarif kollegiyası tərəfindən bəyənilmişdi.³ 1985-ci il məlumatına görə DQMV-də 205 orta məktəb, 4 texnikum, 1 ali təhsil müəssisəsi, 100 peşə təhsili verən müəssisə, 85 məktəbdənkənar uşaq müəssisəsi fəaliyyət göstərirdi. Müəllimlərin sayı 3,9 min nəfər, hər il orta məktəbi bitirən şagirdlərin sayı 34,4 min nəfər idi. Naxçıvan MR-də hər məktəbə 296 şagird, hər müəllimə 10 uşaq düşdüyü halda, DQMV-də hər məktəbə 177 şagird, hər müəllimə 8,5 şagird düşmüşdü.⁴

1970-1985-ci illərdə DQMV-də 38 kitabxana yaradıldı və kitabxanaların sayı 231-ə, kitab fondu 1 milyon 600 minə çatdı. Aparılan tədqiqatlardan məlum olur ki, əhalinin kitabxanalarla təminatı səviyyəsinə görə DQMV keçmiş ittifaq məkanında 1-ci yerdə dayanmışdı.⁵ Belə ki, 10 min nəfərə düşən kütləvi kitabxanaların sayı keçmiş SSRİ məkanında 4,8, Ermənistanda 6 olduğu halda, Azərbaycanın DQMV-də 13-ə çatmışdı.⁶ Bundan əlavə respublikamızda hər adama 5,8 kitab, Naxçıvanda 7,1 kitab, Gəncədə 6,9 kitab düşdüyü halda, DQMV-də 10,2 kitab düşürdü.⁷

1970-1985-ci illərdə DQMV-də 69 klub tikildi və burada klubların sayı 267-yə çatdı. Adambaşına düşən klubların sayına görə DQMV keçmiş ittifaq miqyasında 1-ci yerdə dayanmışdı. Belə ki, 10 min nəfərə düşən klubların sayı keçmiş SSRİ məkanında 4,8-ə, Azərbaycanda 5-ə, Ermənistanda 3,8-ə, DQMV-də 15-ə bərabər idi.⁸ 1970-1985-ci illərdə Azərbaycanda yaradılmış 163 kinoqurğunun 36-sı DQMV-nin payına düşmüşdü. Araşdırmalara görə 10 min nəfər hesabı ilə əhaliyə düşən

¹ Народное образование и культуры в Азербайджане. Баку, 1992, с.61.

² Müstəqil Azərbaycanın 10 ili. Statistik məcmuə. Bakı, 2001, s.138.

³ ARDTA, f.271, s.16, i.1, v.7.

⁴ ARDTA, f.411, s. 30, i.6. v.9.

⁵ ARDTA, f.411, s. 30, i.6. v.4.

⁶ ARDTA, f.271, s. 16, i.2. v.5.

⁷ ARDTA, f. 1114, s. 15, i.6. v.8.

⁸ «Ulduz» jurnalı. Bakı, 1988, №10, s. 157.

kinoqurğuların sayı keçmiş SSRİ məkanında 5,4-ə, Azərbaycanda 3-ə, Ermənistanda 2,9-a, Azərbaycanın DQMV-də 11,2-yə çatmışdır.¹

Bəhs etdiyimiz dövrdə DQMV-də 6 yeni muzey, 2 şəkil qalereyası, Bakı muzeyinin 2 filialı yaradıldı və muzeylərin sayı 3-dən 9-a çatdı. Muzeylərə gələnlər 35 mindən 130 minə yüksəldi. Ümummilli Liderimiz H.Ə.Əliyevin məqsədyönlü siyasi fəaliyyəti nəticəsində Şuşa şəhəri tərəqqi etdi. H.Ə.Əliyev Şuşa şəhərinin inkişafı üçün bir neçə qərar qəbul etmişdir ki, bunlardan «Şuşa şəhərində kurort kompleksini daha da inkişaf etdirmək haqqında» 4 noyabr 1976-cı qərarı və «Şuşa şəhərinin Arxitektura Qoruğu elan edilməsi haqqında» 10 avqust 1977-ci il qərarını göstərmək olar.² Bundan sonra Şuşa şəhərində tarixi abidələr bərpa olunmağa və yeni binalar tikilməyə başlandı. 1970-1982-ci illərdə Şuşa şəhərində M.P.Vaqifin məqbərəsi, Ü.Hacıbəyovun, Bülbülün ev muzeyləri, X.B.Nətavanın büstü, mədrəsələr, şəkil qalereyası, məscidlər, istirahət evləri tikildi. Şuşa ümumittifaq səviyyəli kurort şəhərinə çevrildi.³

1978-ci ildə, erməni icmasının xahişi ilə Ağdərə rayonu ərazisində, ermənilərin İranın Marağa kəndindən Ağdərəyə köçürülməsinin 150 illiyi münasibətilə yaradılmış abidə ucaldıldı. Ancaq bu abidə bəzi məsələlərə aydınlıq gətirdiyi üçün ermənilər həmin abidəni məhv etdilər.⁴

1970-1985-ci illərdə Azərbaycan dövlətinin dərin qayğısı nəticəsində Vilayətdə elm, mətbuat, ədəbiyyat, incəsənət, teatr, musiqi, rəssamlıq və digər ideoloji vasitələr sürətlə inkişaf etdi.

Beləliklə, 1970-1985-ci illərdə DQMV-də mədəniyyətin inkişafında mühüm dövr oldu. Azərbaycan dövlətinin başçısı H.Ə.Əliyevin uzaqgörən siyasəti nəticəsində DQMV-də mədəni tərəqqi üçün münasib imkanlar açıldı. Vilayətin mənəvi sərvəti, kadr potensialı daha da artdı. Dövlətimizin dərin qayğısı nəticəsində DQMV-də mədəniyyət dinamik inkişaf etdi.

Dissertasiyanın «**Azərbaycan SSR-in DQMV 80-ci illərin ikinci yarısı - 90-cı illərin əvvəllərində**» adlanan yeddinci fəslində SSRİ-nin iflası səbəbləri, Mərkəzin iflasdan qurtarmaq üçün «sürətləndirmə konsepsiyası»nın «yenidənqurma və aşkarlıq» xəttini qəbul etməsi, bütün bunların isə imperiyanın süqutunu sürətləndirməsi, Dağlıq Qarabağ

¹ Abdullayev Ə. Ermənistanın Azərbaycana qarşı təcavüzkarlıq siyasəti. Bakı, 1995, s.29.

² ASE, X cild, Bakı, 1987, s. 262; Sovet Dağlıq Qarabağı. Bakı, 1983, s.85.

³ Sovet Dağlıq Qarabağı. Bakı, 1983, s.281.

⁴ Əliyev C., Budaqov B. Türklər, Azərbaycanlılar, ermənilər. Bakı, 1998, s. 13.

«problemi»ni yaratmaqda və qızıqdırmaqda Moskvanın məqsədləri, Azərbaycanın suveren hüquqlarının pozulması, DQMV-də XİK-nin yaradılması və onun erməniperəst siyasəti, erməni silahlı birləşmələrinin hərbi, qanlı terror əməliyyatlarının davamı və qondarma «Dağlıq Qarabağ Respublikası»nın yaradılması, onun törətdiyi ağır nəticələr tədqiq edilmişdir.

Fəslin «**DQMV-də «yenidənqurma, onun ictimai, iqtisadi və siyasi nəticələri (1986-1988-ci illər)»**» adlanan birinci yarımfəslində [7.1] qeyd olunur ki, müəyyən daxili və xarici amillərlə bağlı sovet dövlətinin iqtisadi, siyasi və ideoloji əsasları iflasa uğradı. Moskva iflasdan qurtarmaq məqsədilə «sürətləndirmə konsepsiyası»nı «Yenidənqurma» xətti müəyyən etdi. Lakin «yenidənqurma» və aşkarlıq imperiyanın süqutunu daha da sürətləndirdi. Bu dövrdə DQMV Azərbaycanın inkişaf etmiş sənaye regionlarından biri idi. 1987-ci ildə Vilayətdə sənaye istehsal fondlarının dəyəri 140, 2 milyon manat təşkil edirdi ki, bu da ümumrespublika üzrə olan göstəricilərdən 46,5 faiz çox demək idi. DQMV sənayenin ümumi inkişaf göstəricilərinə görə ümumrespublika səviyyəsini 3 dəfə ötür keçmişdir. 1987-ci ilin dekabr məlumatına görə DQMV-də adambaşına 1,4 min manatlıq sənaye məhsulu istehsal olunmuşdur ki, bu da Bakı-Sumqayıt regionu istisna olmaqla ümumrespublika göstəricilərindən yüksəkdir.¹ 1987-ci ilin sonlarına olan məlumata görə DQMV-nin sənaye məhsulu istehsalı respublikamızın ümumi məhsul istehsalının 2,8 faizini, istehsal fondlarının 1,6 faizini, sənayedə çalışanların 2,8 faizini təşkil etmişdir. Respublikamızdakı üzlük daşın 15 faizini, tikinti daşının 30 faizini, mişar daşının 10 faizini, gilin 10 faizini DQMV vermişdir.²

1988-ci il məlumatına görə DQMV-də 140,2 milyon klovat saat elektrik enerjisi istehsal olunmuşdur. Adambaşına düşən elektrik enerjisinə görə DQMV ümumrespublika səviyyəsindən 2,5 dəfə öndə getmişdir.³ 1988-ci ildə 1985-ci illə müqayisədə DQMV-də kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalı 7 faiz aşağı düşmüşdür. Buna baxmayaraq adambaşına düşən kənd təsərrüfatı məhsullarının həcmi ümumrespublika səviyyəsində birinci yerdə dayanmışdır.⁴ Bu dövrdə Vilayətdə nəqliyyat sistemi sürətlə inkişaf etmiş

¹ Народное хозяйство Азерб. ССР в 1988 г. Баку, 1986, с. 376.

² Əliyev M.T. Azərbaycan iqtisadiyyatı. Bakı, 1998, s. 204.

³ ARDTA, f. 411, s.30, i. 6, v.27.

⁴ ARDTA, f.411, s. 30, i.6. v.40.

və Azərbaycan regionlarını, təxminən, 2 dəfə üstələmişdir.¹

1986-1988-ci illərdə DQMV-də poçt, telefon, teleqraf, radionun inkişafında böyük irəliləyişlər əldə edilmişdir. Belə ki, Respublikamızda hər adama düşən rabitə məhsulunun həcmi 21 manat, Azərbaycanın DQMV-də 29,5 manat, müvafiq olaraq hər min nəfərə düşən telefon 7,9-a qarşı 12,4 telefon, mənzillərin telefonla təminatı 31,1 faizə qarşı 42,2 faiz, kəndlərin telefonlaşdırılması 17,8 faizə qarşı 35 faiz, adambaşına düşən şəhərlərarası telefon danışqlarının sayı 4,1 faizə qarşı 7,6 faiz təşkil etmişdir.²

1987-ci il dekabr məlumatına görə DQMV-nin regionlararası iqtisadi əlaqələrinin ümumi dövriyyəsi 260 milyon manata çatmışdır. DQMV-də torpaq, yeraltı təbii sərvətlər, meşələr daxil olmadan 2,5 milyard qiyməti olan milli sərvət yaradılmışdır ki, bu sahədə bölgədə adambaşına düşən göstərici orta respublika səviyyəsindən 1,3 dəfə çox idi.³ DQMV-nin iqtisadi əlaqələrinin ümumi dövriyyəsində Azərbaycanın regionlarının xüsusi çəkisi 90 faiz, Ermənistanınkı 1,4 faiz, digər ittifaq respublikalarınınkı 8,6 faiz təşkil etmişdir. Bu fakt isə erməni millətçilərinin «DQMV iqtisadiyyatının Ermənistandan asılılığı» tezisinin tamamilə yalan olduğunu əyani şəkildə sübut edir.

Azərbaycan hökuməti DQMV-nin sosial-mədəni inkişafını həmişə diqqət mərkəzində saxlamışdır. Təkcə 1986-1988-ci illərdə həmin məqsədlə 140 milyon manat vəsait ayrılmışdır ki, bu həmin illərdə Naxçıvana ayrılan vəsaitdən 2 dəfə, Gəncə-Qazax bölgəsinə ayrıldıqdan 2,5 dəfə çox idi. Nəticədə, əhalinin rifah halı xeyli yaxşılaşmışdır. 1987-ci il məlumatına görə DQMV-də adambaşına düşən pul gəlirləri 1100 manatı keçmişdir ki, bu ümumrespublika səviyyəsindən 100 manat, Naxçıvan MR-dən 170 manat artıq demək idi.⁴

1986-1987-ci illərdə DQMV ticarət müəssisələri, mal dövriyyəsi sürətlə inkişaf etmişdir və ümumrespublika səviyyəsini üstələmişdir. Məsələn, 1987-ci ildə respublikamızda hər 10 min nəfərə 28 ticarət müəssisəsi düşürdüsə, Naxçıvanda 25, DQMV-də isə 40-a çatırdı.

Mənzil tikintisi, məişət xidməti həcminə görə əvvəlki dövrlərdə olduğu kimi 1986-1987-ci illərdə də DQMV ümumrespublika səviyyəsində

¹ Народное хозяйство Азерб. ССР в 1988 году. Баку, 1989, с.381.

² İmanov R.C. Azərbaycanın ərazi bütövlüyünə qəsd – Qondarma DQMV. Bakı, 2005, s. 126.

³ ARDTA, f. 31, s. 4, i.84. v.168.

⁴ ARDTA, f.461, siy. 1, iş 458, v.4-5.

1-ci yerdə dayanmışdır. 1986-1987-ci illərdə Vilayətdə 123,9 min km² mənzil tikilmişdir. Adambaşına DQMV-də 14,6 m² mənzil düşmüşdür. Halbuki ümumrespublika səviyyəsində bu göstərici 10,9 m²-ə çatırdı.¹ Bundan əlavə mənzillərin su kəməri ilə təchizi ümumrespublika səviyyəsində 30,5 faiz, DQMV-də 45,5 faiz, qazlaşdırma isə 96,2 faizə qarşı 100 faizə çatmışdır.

1986-1987-ci illərdə DQMV-də mədəni inkişafda çox yüksək göstəricilər əldə edilmişdir. Məktəbəqədər uşaq müəssisələri ilə təminat ümumrespublika səviyyəsində 20 faiz, DQMV-də 35 faiz idi. 10 min nəfərə düşən kütləvi kitabxanaların sayı keçmiş SSRİ-də 5,4, Azərbaycanda 5, Ermənistanda 3,8, Vilayətdə 15-ə çatmışdır. 10 min nəfərə düşən kinoqurğularının sayı SSRİ-də 5,4, Azərbaycanda 3, Ermənistanda 2,9 olduğu halda, DQMV-də bu rəqəm 11,2 idi.²

Araşdırmalardan məlum olur ki, DQMV-nin tibbi təminatı ümumrespublika səviyyəsində 1-ci yeri tutmuşdur. Belə ki, 1987-ci ildə 10 min nəfərə düşən xəstəxana çarpayılarının sayı Azərbaycanda 97,7, Ermənistanda 86,2, DQMV-də 101,7-yə çatmışdır. 10 min nəfərə düşən orta tibb işçiləri SSRİ-də 114,7, Azərbaycanda 93,5, Ermənistanda 93,5 nəfər olmuşdursa, DQMV-də 122,7 nəfərə çatmışdır.³

1989-cu il siyahıya alınmasına görə DQMV-də 187,8 min nəfər əhali yaşayırdı. Bundan 77 faizini ermənilər, 21,5 faizini azərbaycanlılar təşkil edirdi. Əhalinin 52 faizi şəhərdə, 48 faizi kənddə yaşayırdı. Erməni millətçilərinin mənfur siyasəti nəticəsində 1979-1989-cu illərdə əhalinin ümumi sayında azərbaycanlıların xüsusi çəkisi 1,5 faiz azalmış, ermənilərininki 1,1 faiz artmışdı.⁴

Beləliklə, 1986-1987-ci illərdə Azərbaycan hökumətinin həyata keçirdiyi kompleks tədbirlər nəticəsində DQMV-də sosial-iqtisadi və mədəni inkişaf öz əvvəlki tempini qoruyub saxladı. Lakin 1988-ci ilin qışında Ermənistanın Azərbaycana qarşı növbəti ərazi iddiaları qızışdırıldığından Vilayətdə böhran yaratdı. Erməni millətçilərinin təhriki ilə DQMV-də ermənilərin mitinq, nümayiş və küçə yürüşləri başlandı. Uzun illər ərzində Azərbaycanın böyük vəsaiti hesabına yaradılmış sənaye

¹ ASE X cild, Bakı, 1987, s.262.

² Народное хозяйство Азерб. ССР в 1988 году. Баку, 1989, с. 24, 373.

³ ARDTA, f.13, siy. 4, iş 129, v.73.

⁴ «Народное хозяйство» Азерб. ССР в 1988 году. Баку, 1989, с.275, 387.

obyektləri, mədəni-məişət müəssisələri erməni vandalları tərəfindən dağıldı.

Yeddinci fəslin «SSRİ rəhbərliyinin antiəzərbaycan siyasəti və Dağlıq Qarabağda münəqişə ocağının alovlanması (1988-ci il)» adlanan ikinci yarım fəslində [7.2] bəhs edilən dövrdə Azərbaycana qarşı yeni erməni təcavüzünün səbəbləri tədqiq edilmişdir. Göstərilir ki, qondarma «Dağlıq Qarabağ düynü» Sovet dövlətinin Azərbaycan xalqına qarşı yeritdiyi milli siyasətin davamı idi. Moskva müxtəlif manevrələr etməklə labüd iflasın qarşısını almağa çalışırdı. Bölgələrdə milli qarşudurma yaratmaqla ölkə əhalisinin diqqətini vacib məsələlərdən yayındırmağa cəhdlər edildi. «Yenidənqurma» və «aşkarlığın» yaratdığı imkanlar Azərbaycanda demokratik hərəkatın inkişafına təkan verdi. Bunun gələcəkdə Türk dünyasının daha da güclənməsinə səbəb olacağından ehtiyat edən Sovet İmperiyası rəhbərliyi Azərbaycanın DQMV-də münəqişə ocağını alovlandırdı.

1988-ci ilin qışından DQMV-də erməni millətçilərinin antiəzərbaycan mitinq və nümayişləri başladı.¹ Maraqlı fakt ondan ibarətdir ki, Moskvanın Ermənistanı gedən nümayəndəsi «Dağlıq Qarabağ məsələsi»nə baxılacağından danışır və onlara tutduqları yolda uğurlar diləyirdi. Bakıya gələn nümayəndə isə çıxışında sərhədləri dəyişdirməyin yolverməzliyindən danışdı.² 1988-ci il ərzində istər DQMV XDS-nin, istərsə də Vilayət Partiya Komitəsinin «DQMV-nin Azərbaycanın tərkibindən çıxarılıb Ermənistanı verilməsi» haqqında qərarlarına Sov İKP MK-nın konkret «yox» deməməsi erməni millətçilərini şirnikləndirir, bölgədə vəziyyəti daha da gərginləşdirirdi.³

Beləliklə, 1988-ci ildə erməni millətçiləri Dağlıq Qarabağın azərbaycanlılar yaşayan yaşayış məskənlərinə hücum edib qanlı cinayətlər törətdilər. Azərbaycanlıların əmlakları yandırılır, özləri təhqir edilərək dədə-baba yurdlarından qovulurlar. Eyni zamanda, Ermənistanla həmsərhəd kəndlərimiz hücumlara məruz qalır, əmlak ələ keçirilirdi.⁴ 1988-ci il ərzində Ermənistanın Azərbaycana qarşı əsassız ərazi iddialarını təhlil edən ümummilli liderimiz H.Ə.Əliyev öz çıxışlarından birində həmin dövrü belə qiymətləndirmişdir: «1988-ci ildə Ermənistanı, eləcə də DQMV-də

¹ «Бакинский рабочий», qəzeti, 1988 26 март.

² Материалы XXXVII съезд КП Азербайджана. Баку, 1991, с.23.

³ Трагедия длиною два года. Баку, 1990, с.87.

⁴ АМЕА ТИЕА, ф.1, с.19, в.26, 30.

başlanmış proseslər azərbaycanlılara qarşı kütləvi etnik təmizləmə əməliyyatının hazırlıq mərhələsi hesab edilə bilər... Bu dövrdə Ermənistanı yaşayan azərbaycanlıların deportasiyası və Dağlıq Qarabağda ermənilərin separatçılıq hərəkatları geniş xarakter almışdı».¹

Yeddinci fəslin «**Azərbaycanın suveren hüquqlarının pozulması, DQMV-də Xüsusi İdarə Komitəsinin yaradılması və onun ermənipərəst siyasəti (1989-cu il)**» adlanan üçüncü yarımfəslində [7.3] Qeyd edilir ki, SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyəti Dağlıq Qarabağda vəziyyəti «nizama salmaq» üçün Azərbaycanın hüquqlarını yenidən kobud surətdə və bilərəkdən pozaraq 1989-cu il yanvarın 12-də «Azərbaycan SSR-in DQMV-də Xüsusi idarəçilik formasının tətbiqi haqqında» qərar qəbul etdi.² Həmin qərara əsasən birbaşa Moskvaya tabe olan XİK yaradıldı. Komitəyə A.Volski rəhbər təyin edildi.³ O erməni millətçilərinin çirkin planlarını həyata keçirən şəxs idi. XİK yaradıldıqdan sonra DQMV-nin Azərbaycanı ayrılmasının prinsip etibarilə əsası qoyuldu. Çünki DQMV-də bütün idarəçilik Moskvaya tabe edildi.

A.Volski vəziyyətdən istifadə edib DQMV-yə külli miqdarda müasir tipli silahlar gətirdi və ermənilərin daha çox məskunlaşdığı ərazilərdə silah, sursat cəbbəxanaları yaradıldı.⁴ Eyni zamanda, ermənipərəst Volski bölgədə «təhlükəsizliyin təmin etmək» adı altında özünün «xüsusi dəstəsi» ilə azərbaycanlılardan 18 min ov tüfəngi yığdı və bununla da onları yaxşı silahlanmış qəddar düşmən qarşısında əliyalın qoydu.⁵

SSRİ Nazirlər soveti, Sov.İKP MK və SSRİ deputatları «Dağlıq Qarabağ məsələsi»nin müzakirəsində erməniləri dəstəklədilər, DQMV-dəki idarə və müəssisələr Azərbaycanın təbəçiliyindən çıxarıldı.⁶

XİK-si ermənilərə verdiyi sərbəstlikdən istifadə edərək 1989-cu il iyunun 13-də DQMV-də azərbaycanlılar yaşayan bütün məntəqələr blokada alındı. Xankəndində yaşayan 14 min azərbaycanlı döyülüb təhqir edilərək, ayaqyalın, başıaçıq şəkildə dədə-baba yurdlarından məcburi çıxarıldılar.⁷ Xankəndindəki Azərbaycan bayrağı Ermənistan bayrağı ilə

¹ Əliyev H.Ə. Azərbaycan XXI əsrin və üçüncü minilliyin astanasında. Bakı, 2001, s.26.

² ARPIİSSA, f.1, s.83, i.16, v.1.

³ ARPIİSSA, f.1, s.83, i.16, v.2.

⁴ События вокруг НКАО в кривом зеркале фоелсификаторов. Баку, 1989, с.5.

⁵ Помпеев Ю.А. Кровавый Омут Карабаха. Санкт-Петербург, 1992, с. 43.

⁶ DQMV PK-nin iclaslarından çıxarışlar. (1979-1989). Bakı, 1990, s.76.

⁷ ARPIİSSA, f.1, s.83, i.16, v.3.

əvəzləşdirildi. SSRİ Plan Komitəsi isə DQMV-ni 16-cı respublika kimi təqdim etdi.¹ 1989-cu il avqustun 20-də 17–50 yaşlarından ibarət «Erməni Müdafiə Dəstələri» adı altında erməni quldur dəstələri yaradıldı və silahlandırıldı. Həmin vaxt Kərkicahan, Cəmilli, Həsənaşad, Daşbulaq kəndləri erməni «saqqallıları» tərəfindən yandırıldı.²

DQMV-də azərbaycanlıların döyülüb təhqir edilərək ərazidən zorla çıxarılması, erməni millətçiləri tərəfindən törədilən qanlı terror əməlləri Azərbaycanda xalq hərəkətinin canlanmasına səbəb oldu. Azərbaycan Demokratik qüvvələrin təkidli tələbi ilə SSRİ Ali Soveti 1989-cu il noyabrın 28 Dağlıq Qarabağda XİK-ni ləğv etdi.³

Beləliklə, DQMV-də məqsədli şəkildə yaradılmış XİK-si fəaliyyət göstərdiyi dövr ərzində erməni millətçilərinin qarşıya qoyduğu «planı» reallaşdırdı. XİK-si Vilayətdə qayda-qanunu bərpa etmək əvəzinə onu Azərbaycana bağlayan iqtisadi əlaqələrin tam qırılmasına, ermənilərin silahlanmasına, azərbaycanlıların öz dədə-baba yurdlarından qovulmasına şərait yaratdı.

Yeddinci fəslin «**Erməni silahlı birləşmələrinin hərbi, qanlı terror əməliyyatlarının davamı və qondarma «Dağlıq Qarabağ Respublikası»nın yaradılması (1990-1991)**» adlanan dördüncü yarım fəslində [7.4] bəhs olunan illərdə DQMV-də baş verən siyasi proseslərə aydınlıq gətirilmişdir. Qeyd olunur ki, XX yüzilliyin 80-ci illərinin sonlarında maraqlı dövlətlərin Azərbaycanda mənafelərin toqquşması, həmçinin Ermənistanın Azərbaycana qarşı əsassız ərazi iddiaları ilə çıxış etməsi səbəbindən Qarabağ müharibəsi baş verdi və bu müharibə xalqımızı faciəyə düşür etdi. 1989-cu il noyabrın 28-dən DQMV-nin idarəçiliyi SSRİ Ali Soveti Xüsusi Komissiyasının nəzarəti altında Azərbaycan SSR Təşkilat Komitəsinə (TK) tapşırıldı.⁴ Moskvanın Azərbaycandakı nümayəndəsi V.P.Polyaniçko TK-nin rəhbəri təyin edildi. Komitə 1991-ci ilin avqustuna qədər fəaliyyət göstərdi.⁵ TK-nin fəaliyyəti dövründə DQMV-də mitinq və nümayişlər dalğası genişləndi. Bölgədə erməni terroru kütləvi xarakter aldı. Aparılan araşdırmalardan məlum olur ki, 1990-cı və 1991-ci ilin avqustunadək ermənilər DQMV-də 150 cinayət hadisəsi, 16 qanlı terror

¹ ARPIİSSA, f.1, s.83, i.112, v.5.

² «Kommunist», qəzeti, 13,16 avqust, 1989.

³ Черный январь. Баку, 1990, с. 32-33.

⁴ Черный январь. Баку, 1990, с. 32.

⁵ Qaffarov T. Azərbaycan tarixi. 1920-1991. Bakı, 1999, s.116.

törətmiş, nəticədə 124 nəfər dinc azərbaycanlı yaralanmış və 95 nəfər öz dünyasını dəyişmişdir.¹ Ümumiyyətlə, 1988-1991-ci illərdə DQMV-də erməni vandalları tərəfindən 2559 toqquşma, 315 silahlı basqın, 1388 atəşə tutma halları qeydə alınmış, nəticədə 514 nəfər azərbaycanlı həlak olmuş, 1318 nəfər yaralanmış, 119 obyekt, 1134 yaşayış evi dağıdılmışdır.²

Azərbaycanda yaranan qarışıqlıqdan istifadə edən Dağlıq Qarabağın separatçı erməniləri Azərbaycanın parçalanması istiqamətində addım ataraq 1991-ci il sentyabrın 2-də qeyri-qanuni bir qurum - oyuncaq «Dağlıq Qarabağ Respublikası»nın (DQR) yarandığını elan etdilər.³ Yuxarı Qarabağda erməni silahlı birləşmələrinin törətdiyi cinayətlər, qondarma «DQR»-in yaradılması Azərbaycan hökumətinin, xalqımızın mənafeyinə uyğun deyildi. Ona görə də 1991-ci il noyabrın 26-da Azərbaycan Respublikası Ali Soveti «Azərbaycan və erməni xalqları arasında milli ədavəti yaratmaq və dərinləşdirmək faktoru kimi» Dağlıq Qarabağın Vilayət statusunu ləğv edən qanun qəbul etdi və üzdənirəq «DQR»-ni tanımadığını bildirdi.⁴

Beləliklə, 1989-1991-ci illərdə Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsi get-gedə daha da kəskinləşdi, onu nizama salmaq mümkün olmadı. Əksinə, ittifaqın müəyyən dairələri və xarici dövlətlərdəki erməni lobbisi tərəfindən himayə edilən erməni millətçiləri Azərbaycana qarşı əsassız ərazi iddialarını irəli sürərək açıq-aşkar təcavüzkarlıq siyasəti yeritmiş, artıq Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsi müharibəyə çevrilmiş və nəticədə, ərazilərimizin 20 faizi düşmən əlinə keçmişdi.⁵

Dissertasiya «Nəticə» hissəsi ilə yekunlaşır və «Nəticə»də tədqiqatın məqsəd və vəzifələrindən irəli gələn yeni elmi fikir və mülahizələr irəli sürülür.

Dissertasiyanın əsas məzmunu müəllifin nəşr edilmiş aşağıdakı elmi əsərlərində öz əksini tapmışdır:

¹ Асадов С. Мамедов И. Терроризм, причина и следствие. Баку, 2001, с. 28,70.

² ARPIİSSA, f.1, s. 83,i. 16, v.1.

³ AMEA TİEA, f.1, s.19, i. 8961, v. 3.

⁴ AMEA TİEA, f.1, s.19, i. 8953, v. 11.

⁵ Mahmudov Y., Şükürov K. Qarabağ tarixi. Bakı, 2001, s.39.

1. Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin iqtisadi-siyasi və mədəni inkişafı (1920-1940-cı illər). Bakı, 1999, 73 s.
2. Dağlıq Qarabağda mədəni quruculuq (1920-1940-cı illər). Bakı, 2000, 64 s.
3. Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin iqtisadi və siyasi inkişafı (1920-1940). Bakı, 2001, 129 s.
4. Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin yaradılması (1920-1923-cü illər). Bakı, 2001, 33 s.
5. Dağlıq Qarabağda sənayenin bərpa və inkişafı (1920-1940-cı illər). Bakı, 2002, 104 s.
6. Dağlıq Qarabağda may çevrilişi və milli müqavimət hərəkatı (1920-1922-ci illər). Bakı, 2002, 96 s.
7. Dağlıq Qarabağın kənd təsərrüfatı 1920-1940-cı illərdə. Bakı, 2003, 154 s.
8. Şuşa və şuşalılar. Bakı, 2004, 128s.
9. Azərbaycanın Şuşa qəzası 1900-1917-ci illərdə. Bakı, 2005, 188 s.
10. Azərbaycan SSR Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti iyun 1941 – dekabr 1950-ci illərdə. Bakı, 2006, 182 s.
11. Azərbaycan SSR-in Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti XX yüzilliyin 50-60-cı illərində. Bakı, 2007, 199 s.
12. Azərbaycan SSR-in Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti 1970-1991-ci illərdə. Bakı, 2007, 256 s.
13. Azərbaycan SSR-in Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətində ictimai-siyasi vəziyyət, iqtisadi və mədəni inkişaf (1923-1991-ci illər). Bakı, 2008, 568 s.
14. Dağlıq Qarabağ gerçəklikləri: soyqırımı, terror, deportasiya, işğal. Bakı, «Təhsil», 2009, 272 s.
15. Azərbaycan SSR Dağlıq Qarabağ bölgəsinin şəhər və rayonlarının tarixi (XX əsrin 20-90-cı illəri). Bakı, Təhsil, 2010, 210 s.
16. Dağlıq Qarabağın tarixinə dair. ADPU-nin Xəbərləri. Bakı, 1996, s.76.
17. Dağlıq Qarabağda ərazi sapalağından Yeni İqtisadi Siyasətə keçid. ADPU-nin Xəbərləri, Bakı, 1996, №1, s. 162-163.
18. Azərbaycan-Ermənistan münasibətləri (1918-1920). ADPU-nin Xəbərləri, Bakı, 1997, s. 141-142.
19. Dağlıq Qarabağın öyrədilməsi tarixinə dair. ADPU-nin Xəbərləri. Bakı, 1997, s. 90-91.

20. Şuşa Qarabağın mərkəzi, mədəniyyət ocağıdır. Azərbaycan Respublikası TN aspirant və gənc tədqiqatçıların respublika elmi konfransının materialları. Bakı, 1998, s. 65-66.
21. Azərbaycanın ərazi bütövlüyünə qəsd və Qarabağın Dağlıq hissəsinin statusunun müəyyənləşməsi. ADPU-nin Xəbərləri. Bakı, 1999, №2, s. 23-25.
22. Dağlıq Qarabağda milli və dini ənənələrə qarşı mübarizə (1920-1940). ADPU-nin Xəbərləri. Bakı, 2000, №4, s. 178-179.
23. Azərbaycan SSR-in Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti Böyük Vətən müharibəsi illərində (1941-1945). ADPU-nin Xəbərləri. Dekabr 2005, №5, s. 233-241.
24. Azərbaycan SSR Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətində təhsilin inkişafı (XX əsrin 50-60-cı illəri) «Qarabağ dünən bu gün sabah» (5-ci elmi konfransın materialları). Bakı, 2006, s. 170-175.
25. XX yüzilliyin 50-60-cı illərində Ermənistanın Azərbaycana qarşı növbəti ərazi iddiaları və nəticələri. AMEA (folklorşünaslıq, filologiya, fəlsəfə, tarix, incəsənət və nəzəriyyə aspektləri). Bakı, «Səda», 2006, XXX buraxılış, s. 301-305.
26. Azərbaycan SSR-in Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətində elm, ədəbiyyat və incəsənətin inkişafı (1950-1960). ADPU-nin Xəbərləri. Dekabr 2006, №4, s. 452-462.
27. Azərbaycan SSR Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətində ipək emalı sənayesi. AMEA Folklor İnstitutu. XXVIII buraxılış. Bakı -»Səda«, 2006, s. 216-220.
28. Azərbaycan SSR-in Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətində mədəni-maarif və mətbuatın inkişafı. Tarix və onun problemləri. Bakı, 2007, s. 148-153.
29. Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətində sənayenin bərpa və inkişafı (1946-1950). «Qarabağ dünən, bu gün sabah» 6-cı elmi konfransının materialları. Bakı, 2007, s. 226-232.
30. Azərbaycan SSR Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti «Təşkilat Komitəsi»nin fəaliyyəti dövründə (noyabr 1989 - avqust 1991). ADPU-nin Xəbərləri., Bakı, 2007, №6, s. 150-156.
31. Dağlıq Qarabağda milli müqavimət hərəkətinin Azərbaycanda baş verən digər üsyanlardan fərqli cəhətləri və tarixi əhəmiyyəti (1920-ci il). AMEA Folklor İnstitutu. «Elmi Axtarışlar», Bakı-»Səda«, 2007, s. 40-42.

32. DQMV-də «yenidənqurma», onun ictimai, iqtisadi və siyasi nəticələri 1986-1988-ci illər). ADPU-nin Xəbərləri. Bakı, 2007, №4, s. 206-211.
33. Azərbaycan SSR-in DQMV-də zorakı kollektivləşirmə və onun sosial-iqtisadi nəticələri (XX yüzilliyin 20-30-cu illəri). ARTN ADU «Elmi Xəbərlər». Bakı, 2007, №7, s. 284-288.
34. Azərbaycanın suveren hüquqlarının pozulması, DQMV-də Xüsusi İdarə Komitəsinin yaradılması və onun ermənipərəst siyasəti (1989) (ingilis dilində) AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu. «Azərbaycan və azərbaycanlılar». Bakı, 2007, №5-12, s. 39-44.
35. Azərbaycan SSR-in DQMV-də milli-mənəvi dəyərlərimizə zərbə (XX əsrin 20-30-cu illəri). Tarix və onun problemləri. Bakı, 2007, №3, s. 153-156.
36. Природно-географический обзор Нагорно Карабахской зоны Азербайджана. «İRS». Bakı, 2007, №4-5 (28-29), s. 42-43.
37. XX əsrin 40-cı illərində Azərbaycan SSR DQMV-də ermənilərin növbəti ərazi iddiaları və nəticələri. AMEA (tarix, fəlsəfə, hüquq seriyası). Bakı, Elm, 2007, №8, s. 185-191.
38. Ötən əsrin 50-60-cı illərində Ermənistanın Azərbaycana qarşı ərazi iddiaları. ADQBMİ, «Dirçəliş XXI əsr», Bakı, 2007, №116-117, s. 125-135.
39. Azərbaycan SSR-in DQMV-də təhsilin inkişafı (1946-1950). ADPU-nin Xəbərləri, Bakı, 2008, №2, s. 152-156.
40. Azərbaycan SSR-in DQMV-də əhalinin sosial tərkibi ADQBMİ, «Dirçəliş, XXI əsr», Bakı, 2008, №122, 123, s. 395-402.
41. Azərbaycan SSR-in DQMV-də siyasi vəziyyət (1920-1960-cı illər). (ingilis dilində). «Azərbaycan və azərbaycanlılar». Bakı, 2008, № 1-4, s. 62-66.
42. Heydər Əliyevin Azərbaycanda milli-mədəni dirçəliş siyasəti və Şuşa şəhərinin maddi mədəniyyətinin inkişaf etdirilməsi. AMEA Naxçıvan bölməsi. «Xəbərlər» (İctimai və Humanitar elmlər seriyası). Naxçıvan, «TUSİ», 2008, №1, s. 42-48.
43. SSRi rəhbərliyinin antiazərbaycan siyasəti nəticəsində Dağlıq Qarabağda münaqişə ocağının alovlanması (1988-ci il). ADPU-nin «Xəbərləri». Bakı, 2008, №4, səh. 35-41.
44. Azərbaycan Respublikasının Dağlıq Qarabağ bölgəsi 1991-1993-cü illərdə (ingilis dilində). AMEA, «Azərbaycan və azərbaycanlılar». Bakı, 2008, №5-8, s.62-66.

45. Azərbaycan SSR-in Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətində sosial yüksəliş (1970-1985). AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu «Elmi əsərlər», 26-cı cild, Bakı, 2008, s.164-171.
46. 1920-1923-cü illərdə Dağlıq Qarabağda ictimai-siyasi vəziyyət. Bakı Universitetinin Xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası. Bakı, 2008, №4, s.171-175.
47. 1970-1985-ci illərdə Şuşa şəhərində muzeylərin inkişafı. Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi. Bakı, 2008, s.274-283.
48. Azərbaycan SSR-in Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətində mədəniyyətin dinamik inkişafı. Bakı Universitetinin Xəbərləri. Bakı, 2008, №2, s.177-182.
49. Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətində sənayeləşdirmə siyasəti və nəticələri (1920-1930). AMEA «Xəbərlər»i (tarix, fəlsəfə hüquq seriyası). 2008, №9, s. 179-183.
50. Azərbaycan SSR tərkibində Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin təşkili (1920-1923). Tarix və onun problemləri. Bakı, 2008, №4, s.142-151.
51. Azərbaycanda sovet Milli siyasəti və DQMV «Əsasnaməsi»nin antiazərbaycan xarakteri. ARTN Naxçıvan Dövlət Universiteti. Elmi əsərlər. Naxçıvan, 2008, №5(25), s. 64-67.
52. Нагорно Карабахский регион Азербайджанской Республики в 1988-1993 годы. НАНА, Азербайджан и Азерцы. Баку, 2008, №9-12, с.79-83.
53. Развитие сельского хозяйства в Нагорно-Карабахской Автономной Области Азербайджанской ССР (1960-1970 гг.) «Вопросы Гуманитарных Наук». Москва, 2009, №4 (42), с.30-33.
54. Развитие культуры в Нагорно-Карабахской Автономной Области Азербайджана (1986-1988 гг.) «Исторические Науки». Москва, 2009, №1, с.34-38.
55. Динамическое развитие промышленности в Нагорно-Карабахской Автономной Области Азербайджана (1970-1985 гг.) «Федерация». Москва, 2009, №3 (58), с.51-56.
56. Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həllində Türkiyənin mövqeyi. Gürcüstan. «Qarapapaqlar». Aylıq, elmi-kütləvi dərgi. 2009, iyul. №07 (25), s.9-14.
57. Azərbaycanın Hocavend ilinin Ekonomik, Kültürel Geleşimi ve Coğrafi Konumunun Kısa Tarihi (1930-1992). Türk Dünyası Kültür Dergisi «YOM», Güz – 2009, Türkiyə, 2009, s.49-57.

58. Erməni millətçilərinin Azərbaycan xalqına qarşı soyqırımı siyasəti. AMEA-nın «Xəbərləri» (Tarix, fəlsəfə, hüquq seriyası), Bakı, 2009, №11, s.3-13.
59. Qarabağda erməni separatçılığının və terrorizmin güclənməsi (1990-cı il). Bakı Universitetinin Xəbərləri // Humanitar elmlər seriyası. Bakı, 2009, №4, s.110-116.
60. Azərbaycan SSR-in Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətində şəxsi yardımçı təsərrüfatının inkişafı (XX yüzilliyin 20-80-ci illəri). Tarix və onun problemləri. Bakı, 2009, №4, s.102-107.
61. Ликвидация необразованности и религиозно-духове преследования азербайджанцев в Нагорно Карабахской Автономной Области Азербайджанского ССР (1920-1930 гг.) НАНА Азербайджан и азербайджанцы. Баку, 2009, №1-2, с. 39-45.
62. Ermənistanın Azərbaycana hərbi təcavüzü və Türkiyənin sülh strategiyası, Qarabağ dünən bu gün sabah, VIII elmi konfransın materialları. Bakı, 2009, s.191-197.
63. Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin sülh yolu ilə həlli və işğal olunmuş Azərbaycan torpaqlarının azad edilməsi uğrunda Heydər Əliyevin mübarizəsi (1993-2003). AMEA «Xəbərləri» (tarix, fəlsəfə, hüquq seriyası). 2009, №12, s.73-82.
64. Azərbaycanın Əsgəran rayonunun tarixinə dair (1930-1991). «Qarabağ dünən, bu gün və sabah» 9-cu elmi konfransın materialları. Bakı, 2010, s.170-179.
65. Azərbaycanın Hadrud rayonunun qısa tarixi icmalı (1930-1991-ci illər). Bakı Universitetinin Xəbərləri (Humanitar elmlər seriyası). 2010, №1, s. 121-128.
66. Azərbaycanın Ağdərə rayonunun iqtisadi mədəni inkişafı və təbii-coğrafi mövqeyinin qısa tarixi icmalı (1930-1992). AMEA-nın «Xəbərlər»i (tarix, fəlsəfə, hüquq seriyası).Bakı, №1-2, 2010, s.87-96.
67. Qarabağda erməni terrorçularının vəhşilikləri və qondarma «Dağlıq Qarabağ Respublikası»nın yaradılması. Dirçəliş XXI əsr (Azərbaycan Dövlət quruculuğu və Beynəlxalq Münasibətlər İnstitutunun elmi nəşri). Bakı, 2010, №147-148, s.353-362.
68. Dağlıq Qarabağ tarixinin araşdırılmasının zəruriliyi. Gürcüstan, «Qarapapaqlılar». Aylıq elmi kütləvi dərgi. №5, may 2010, s.21-26.
69. Azərbaycanın Hadrud rayonunun tarixşünaslığı. Tarix və onun problemləri, №1, 2011, s.244-252.

70. Azərbaycanın Xankəndi şəhəri XVIII-XIX yüzilliklərdə. Dirçəliş XXI əsr. №152-154, Bakı, 2011, s.254-263.
71. Azərbaycanın Şuşa şəhərinin tarixi Sovet tarixşünaslığında. Qarabağ dünən bu gün sabah. X elmi konfrans. Bakı, 2011, s.142-156.
72. Qarabağın parçalanması, Xankəndinin erməniləşdirilməsi və vilayət mərkəzinə çevrilməsi prosesi (1920-1923), AMEA-nın «Xəbərləri» (Tarix, fəlsəfə, hüquq seriyası)», Bakı, 2011, №1, s. 3-16.
73. Azərbaycanda milli dirçəliş siyasəti və növbəti erməni separatizmi (XX əsrin 70-ci illəri). Tarix və onun problemləri. Bakı, 2011, №2, s. 188-195.
74. Ağdərə rayonunun tarixinə dair. Bakı Dövlət Universitetinin Xəbərləri (Humanitar elmlər seriyası). Bakı, 2011, №2, s. 159-165.
75. Ermənistan silahlı birləşmələri tərəfindən Qarabağın işğalının ağır nəticələri (rus dilində) «Azərbaycan və azərbaycanlılar». Bakı, 2011, №1,2 (vol. 109-110).

История Нагорно-Карабахская Автономная Область Азербайджанской ССР (1923-1991 гг.)

РЕЗЮМЕ

Исследования истории целостности НКАО и Азербайджана сегодня зарождают огромный интерес, имеют важное значение.

Представленная диссертация – это первое комплексное исследование социально-социально-политических событий, происходящих в НКАО в 1923-1991 годах, исследование, представленное в новой концепции.

Здесь впервые был создан целостный исторический цикл социально-экономического, культурного развития НКАО, говорится о до сих пор неизученной стороне политического положения НКАО Азербайджанской ССР, охватывающей 68 летний период.

На основе многочисленных архивных документов, научно-исследовательских работ, научной литературы, материалов периодической печати сделаны значительные научные выводы.

И, опираясь на нововнедренные источники, было доказано, что в развитии НКАО значительную роль играло азербайджанское правительство. В свою очередь армянское руководство притесняло жившее в НКАО азербайджанское население, было доказано его чуждое отношение к обычаям, традициям Азербайджанского народа.

Цели и мотивы такого отношения ясны.

Исследования показали, к каким тяжелым последствиям привели необоснованные притязания со стороны Армении по отношению к Азербайджану. Опираясь на сравнения было доказано, что социально-экономическое положение армянского населения НКАО на общереспубликанском уровне стояло на первом месте.

Исходя из этих исследований следует один вывод, что на всех этапах нашей истории НКАО был, есть и будет неотъемлемой частью Азербайджана.

**The History of Mountainous Garabagh Autonomous Province
of Azerbaijan SSR (1923-1991)**

SUMMARY

Researching of the history of the integrity of MGAP and Azerbaijan is of great importance and routed great interest.

The given dissertation is the first research work grounding on new conception, studies in complex the social-political processes of the 1923-1991s in MGAP.

Here the whole historical chronicle covering the 68 year period of economic and cultural development of MGAP, the objective political situation which hasn't been studied yet have been created clearly.

Using a great deal of archive documents, historical and scientific-research works scientific literature and periodical important press results have been achieved.

Basing on sources entered to circulation is proved that the main factor for social-economic and cultural develop met in MGAP mas Azerbaijan government. As well as the reasons and grave results of hostile attitude of Armenian authority against Azerbaijanis living there, the traditions and custom of people are elucidated in the article.

The aim and the reason of such attitude are understandable.

Distinctive features of uprisings of MGAP and in other region of Azerbaijan are analyzed in the article. Comparing and basing on analyses it was proved that the social-economic state of the Armenian population in the level of Republic was on the first place.

The conclusion of this research work shows that in all period of our history MGAP was, is and will be the integral part of Azerbaijan.

Çapa imzalanmış 15. 11. 2011
Sifariş 50, Tiraj 100

«Bakı» - 2011

**МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ
БАКИНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ**

На правах рукописи

МАМЕДОВ НАЗИМ РАХБАР оглы

**ИСТОРИЯ НАГОРНО-КАРАБАХСКОЙ АВТОНОМНОЙ
ОБЛАСТИ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ССР (1923-1991)**

Специальность: 07.00.02 – Отечественная история

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

Диссертации на соискание ученой
степени доктора исторических наук

БАКУ – 2011